

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ҲУЗУРИДАГИ ПРОГНОЗЛАШТИРИШ ВА
МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ИНСТИТУТИ

АДИЗОВ АКРАМЖОН ЖУМАБОЕВИЧ

**ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН
УНДИРИЛАДИГАН СОЛИҚЛАР
ТИЗИМИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ
НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ
МАСАЛАЛАРИ**

«Akademnashr» nashriyoti

МАЈБУРИЙ НУСXA

Тошкент
«Akademnashr»
2012

УДК: 336. 221
КБК: 65.261.4
А 31

- Солиқ шувоблари

А 31

Адизов, Акрамжон.

Жисмоний шахслардан ундирилган солиқлар тизимини такомиллаштиришнинг назарий ва амалий масалалари: О.О.Олимжонов таҳрири остида / А.Адизов. — Тошкент: Akademnashr, 2012. — 128 б.

ISBN 978-9943-389-99-1

УДК: 336. 221

КБК: 65.261.4

Мазкур рисолада жисмоний шахслардан олинадиган солиқларнинг иқтисодий мазмуни, манбалари, солиқ объектларининг солиққа тортилганлик даражаси, солиқ юки ҳамда уни мувофиқлаштиришнинг назарий ва амалий масалалари таҳлил қилинган. Таҳлиллар натижасида солиқ тизимини такомиллаштиришга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Рисола солиқ ва солиққа тортиш масалалари билан шувулланувчи коллеж ва олий ўқув юрти талабалари ҳамда илмий тадқиқотчилар учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

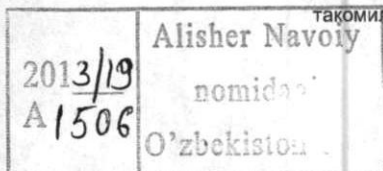
Гадов Э.Ф., иқтисод фанлари номзоди, доцент,
Набиҳўжаев А.А., Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи,
иқтисод фанлари номзоди, доцент

Иқтисод фанлари доктори, профессор
О.О.Олимжонов таҳрири остида

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Прогнозлаштириш ва макроиқтисодий тадқиқотлар институти Илмий кенгаши қарорига асосан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-389-99-1

© Адизов Акрамжон Жумабоевич «Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар тизимини такомиллаштиришнинг назарий ва амалий масалалари».
© «Академнашр» нашриёти, 2012 йил.

КИРИШ

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий ва ижтимоий масалаларни тартибга солишда солиқлар давлат иқтисодий сиёсатини амалга оширувчи муҳим восита ҳисобланади. Солиқларга бозор иқтисодиётининг ички ҳаракатлантирувчи кучларидан бири сифатида қаралишининг асосини ҳам худди шу ҳолат билан боғлаш мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида солиқлар бюджетни даромад билан таъминловчи асосий манба ҳисобланиб, уларнинг шаклланишида юридик шахслар билан бирга жисмоний шахсларнинг ҳам алоҳида ўрни борлиги табиий. Шу боис давлат бюджети билан аҳолининг солиқлар бўйича ўзаро муносабатларини тадқиқ қилиш, уларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун шарт-шароитлар яратиб бериш мақсадида солиқ тизимини такомиллаштириб бориш муҳим иқтисодий масалалардан бири саналади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда жисмоний шахслардан олинadиган солиқлар тизимини бозор муносабатларига мувофиқ равишда босқичма-босқич такомиллаштириб боришга катта эътибор берилмоқда. Хусусан, Президент И.А.Каримов мавжуд солиқ тизими аҳамияти тўғрисида тўхталиб шундай деганди: *«Жисмоний шахслардан олинadиган солиқлар, бир томондан, ходимларни ўз меҳнати билан ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол иштирок этишга рағбатлантириши, иккинчи томондан, иш ҳақи даражаси сарфланган меҳнат самарасига мутаносиб бўлишига ёрдам кўрсатиши, меҳнаткашларнинг даромадларидаги тафовут асоссиз равишда катта бўлишига олиб келмаслиги лозим»*.¹

Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар мавзусининг долзарблигини, янада аниқроқ қилиб айтганда, унинг қамрови кенглиги; аҳоли даромад манбалари таркиби ўзгариб бораётган бир шароитда унинг тегишли қисмини солиққа тортиш; жисмоний шахслар турли ижтимоий қат-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Тошкент: Ўзбекистон, 1998. — Б.360.

ламлари даромади ўртасида вужудга келувчи кескин фарқнинг олдини олиш; субъектларнинг ўз меҳнат фаолиятидан кўрадиган манфаатдорлигини ошириш; аҳолининг тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш; субъектлар зиммасига тушаётган солиқ юки даражасини таҳлил қилиш ва такомиллаштириш йўналишларини ишлаб чиқиш; даромадни солиққа тортишнинг декларация тизимини такомиллаштиришда ўз ечимини кутаётган қатор масалалар билан асослаш мумкин.

Юқорида қайд этилган омиллар, Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар тизимининг умумий асослари ишлаб чиқилганига қарамай, соҳада ҳали ўз ечимини кутаётган кўплаб масалалар мавжудлигидан дарак беради.

Сўнги йилларда иқтисодиётнинг ривожланиши ва бозор ислохотларининг чуқурлашиши жисмоний шахслардан ундириладиган солиқларга доир қатор амалий масалаларни назарий жиҳатдан илмий асослашни тақозо этмоқда. Айтиш мумкинки, бугунги кунда тизимдаги муаммоларнинг назарий жиҳатдан етарли даражада ўрганилмаганлиги ишлаб чиқилган амалий тадбирларнинг жорий қилинишида қийинчиликлар туғдириб, кўзланган натижаларга эришиш имконини бермаётган ҳолатлар мавжуд.

Рисола хато ва камчиликлардан холи деб ҳисобламаймиз ва бу борада ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган китобхонларга миннатдорчилик билдирамиз.

Шу ўринда назарий ва амалий кўмаклари учун иқтисод фанлари доктори, профессорлар О.О.Олимжонов, Т.С.Маликов ва Н.Ҳ.Ҳайдаров, иқтисод фанлари доктори А.М.Содиқов, иқтисод фанлари номзодлари Э.Ф.Гадоев ва А.А.Набихўжаев, техника фанлари номзоди О.И.Фаниев ҳамда бошқа устозларга ўз ташаккуримизни мамнуният билан маълум қиламиз.

Муаллиф

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН УНДИРИЛАДИГАН СОЛИҚЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА МАНБАЛАРИ

1.1. Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқларнинг иқтисодий мазмуни ва солиқ сиёсати

Солиқларнинг пайдо бўлиши жамиятнинг ижтимоий гуруҳларга бўлиниши ва илк давлат тузилмаларининг юзага келиши билан боғлиқ бўлиб, улар молиявий муносабатларнинг асосий элементларидан бири сифатида узоқ вақтлар мобайнида ўрганиб келинган ва илмий адабиётларда ўз ифодасини топган. Бу борадаги энг қадимги маълумотларни кўпроқ файласуфлар асарларида учратиш мумкин. Демак, солиқлар файласуфларнинг дедукция ва индукция усуллари орқали муҳокама-лардан замонавий «солиқ» тушунчасига етиб келгунга қадар бир неча асрлик вақтни ортда қолдирди дейишимиз мумкин.

Солиқларнинг ундирилиши ва амал қилиши ҳар бир ижтимоий тузумда ўзига хос аҳамият касб этган. Бу борада неоклассик мактаб вакили П.Самуэльсон ўз фикрини: «Узоқ ўтмишда солиқлар мулкдорлар томонидан ўз шахсий фойдасини кўзлаган ҳолда белгиланган ва ҳокимиятга эга бўлмаган тоифадан ундирилган...»² – деб баён қилади.

Инсоният тарихининг гувоҳлик беришича, узоқ ўтмишда солиқлар асосий ҳолларда халқни талаш (маҳаллий ҳукмдорлар, урушда енгилган тақдирда ташқи душман томонидан оғир солиқлар солиш ва ҳ.к.) қуроли сифатида намоён бўлган эса-да, унга жамият учун фойдали ва зарурий во-сита сифатида қараб келганлар.

² Самуэльсон П. Экономика. В 2-х т. – М.: Алгон, 1992. Т.1. – С.165.

Даврлар ўтиши билан солиқлар ундирилиши маълум тизимга солиниб, маданийлашиб борди, аммо «солиқ» тушунчасини шахсий мулкни жамият мулкига айлантирувчи восита сифатида англаш ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Шундай экан, биз ҳам солиқларга иқтисодийни бошқаришнинг муҳим қуроли деб қарашимиз, уни илмий асосга таянган ҳолда такомиллаштириб боришимиз мақсадга мувофиқ.

Барча иқтисодий воситалар каби солиққа тортиш жараёни ҳам давлат сиёсати билан узвий боғлиқ бўлганлиги учун, турли иқтисодий таълимот вакиллари масала ечимини давлат иқтисодий сиёсатидан излашга ҳаракат қилишган. Ўз даврида П.Ж.Прудон: «Солиқ тўғрисидаги масала бу – давлат тўғрисидаги масаладир...»³ – деб тўғри таъкидлаганди.

Иқтисодий муносабатларни ўрганувчи фанлар ўз ривожланиш тарихида жуда кўп оқимларга бўлинган. Шу жумладан, солиқ масалаларига алоҳида эътибор қаратилган, бу борадаги давлатнинг ролини ёритишга доир иқтисодий таълимотлар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда классик (неоклассик), марксизм-ленинизм ва кейнсчилик йўналишларига ажратиш мумкин. Ушбу таълимотларда давлат солиқ сиёсатининг моҳияти турлича баён қилинган, улар маълум даврларда айрим давлатлар солиқ амалиётига кенг жорий этилган.

Собиқ Иттифоқ ҳукмронлиги йилларида иқтисодий сиёсат марксизм-ленинизм таълимотига асосланган. Синфий характерга эга бўлган мавжуд таълимотдаги қиймат яратилиши, уни тақсимлашнинг мақсад ва мазмуни, товар-пул муносабатларининг барчаси собиқ Иттифоқ ишлаб чиқариш муносабатларини ислоҳ қилишнинг асоси деб ҳисобланган. Мазкур ҳодиса 1930 йилги солиқ ислохотларидан кейин АҚШ, Германия ҳамда Франция каби етакчи давлатлар тажрибасидан кенг фойдаланиш жараёнларининг барҳам топишига сабаб бўлгани илмий адабиётларда ўз ифодасини топган.

Юқоридаги ҳолатни, яъни ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиш ва солиқлар тизимини давр талабидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириб боришга идеологик омиллар ўз таъсирини ўтказган деб баҳолашимиз мумкин. Совет

³ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.56.

олимларининг: «Хўжалик юритишнинг социалистик тизими давлат бюджетини капиталистик жамиятдан фарқ қилувчи манба билан тўлдиради, солиқлардан эса давлат фаолият юритишида иқтисодий тимсол ўрнидагина фойдаланади. Давлат социализм шароитида доимий ўсиб боровчи социалистик мулк ва ишлаб чиқаришга таянади. Шу боис даромаднинг катта қисми социалистик хўжаликлардан келади. Социалистик хўжаликлар даромадининг ўсиб бориши СССРда аҳолидан олинган солиқларни мунтазам қисқартириб бориш имконини беради. Аксинча, буржуазия бюджет даромадида солиқлар асосий манба, хусусан, меҳнаткашлардан ундириладиган солиқлар етакчи улушни ташкил қилади...»⁴ – деган даъволари ҳам фикримизга тасдиқ бўла олади.

Аммо солиқлардан воз кечишга бўлган ҳаракатдан кўзланган мақсад заминида нафақат сиёсий, балки кўпроқ иқтисодий манфаат ётганлигини айтиш мумкин. 1930 йилги солиқ ислохотларидан сўнг солиқлар давлат мулки доирасида ўз иқтисодий аҳамиятини йўқотганлиги ва улардан воз кечиш сабаблари тўғрисида иқтисод фанлари доктори, профессор О.Олимжонов ўз фикрини қуйидагича билдирган: «Зарур маблағларни йиғишда солиқлар кўп меҳнат талаб қилмаса-да, бироқ солиқ усули маъмурий-буйруқбозлик тизими учун ўринсиз тус олар ва бу усулда корхоналар даромадидан юқори даражада чегириб олишни яшириб бўлмас эди. Солиқ усулининг ноқулайлиги ҳам ана шундан иборат эди».⁵

Ушбу йиллар мобайнида давлат томонидан корхона ва ташкилотлардан олинган солиқлардан воз кечиш билан биргаликда жисмоний шахслардан олинган солиқлар тизимини такомиллаштиришга ҳам иккинчи даражали масала сифатида қараб келинган. Чунки ўша даврда корхона, ташкилот ва муассасалар давлат мулки ҳисобланиб, бюджет, асосан, улардан ундириладиган турли хил ажратма ва тўловлар эвазига шакллантирилган. «Давлат билан давлат мулки ўртасида солиқ муносабатлари бўлиши мумкин эмас», – деган асоссиз ақида

⁴ Пискотин М.И. Советское бюджетное право. – М.: Юридическая литература, 1971. – С.5.

⁵ Олимжонов О.О. Развитие финансов агропромышленного комплекса в современных условиях: Дисс... док. эк. наук. – СПб., 1992. – С.264.

ҳукм сурган. Корхона ва ташкилот давлат мулки бўлгач, у томондан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳам, олинган фойда ҳам давлатники деб қаралганлиги сабабли, солиқлар, асосан, давлат мулки бўлмаган соҳалар доирасида амал қилган. Аниқроғи, 1930 йилги солиқ ислохотларидан сўнг бюджетга давлат мулки соҳасида фақат корхоналар фойдасидан бюджетга тўловлар ва ажратмалар (оборот солиғини ҳам тўлов деб изоҳлашарди), колхоз-кооператив мулкчилигига асосланган корхоналар ва аҳолидан солиқ ундирилган.

Умумлаштириб олганда эса режали иқтисодиёт ҳукмронлиги даврида колхоз-кооператив мулкчилигига асосланган корхоналар ва аҳолидан олинадиган солиқлар бюджет даромадларида унча катта бўлмаган салмоқни (колхоз-кооператив мулкчилигига асосланган корхоналардан олинган солиқларнинг бюджет даромадидаги ҳиссаси 1960 йили 0,7⁶, 1980 йили 2,3⁷ фоизни, аҳолидан ундирилган солиқлар ҳиссаси эса мос равишда 7 – 8,5 фоизни) ташкил қилган. Шу йилларда аҳолидан, асосан, даромад солиғи, қишлоқ хўжалик солиғи, ер солиғи, транспорт воситалари солиғи ва бўйдоқлик солиқлари ундирилган.

Ўша даврларда совет кишиларининг асосий даромад манбаи иш ҳақи деб ҳисобланган ва марксизм-ленинизм ғояси тарафдорлари уни тартибга солиш орқали аҳолидан олинадиган солиқлардан воз кечиш мумкин деган фикрни олға суришган. Бундан ташқари, «кўпчилик мутахассислар аҳолидан олинадиган солиқларни, айниқса, давлат корхона-ташкилотларининг ишчи ва хизматчиларидан ундириладиган даромад солиғининг амалда мавжудлиги на сиёсий, на ижтимоий аҳамиятга эга эмас, балки бюджет даромад манбаларидан бири»⁸ деб ҳисоблашарди. Бу эса СССР Олий Совети томонидан 1960 йил 7 майда қабул қилинган «Ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақини солиқдан

⁶ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1960 г.: Стат. ежегодник ЦСУ УзССР. – Ташкент: Узбекистан, 1961. – С.339.

⁷ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г.: Стат. ежегодник ЦСУ УзССР. – Ташкент: Узбекистан, 1981. – С.342.

⁸ Еще раз о налогах с населения // Политическое образование. 1988. – №9. – С.88.

озод қилиш тўғрисида»ги Қонунда ўз ифодасини топган. Мавжуд қонунга асосан даромад солиғи миқдори камайиб бориши ва 1965 йил 1 октябрдан ушбу солиқ туридан бутунлай воз кечиш кўзда тутилганлиги «иқтисодиётни ривожлантиришдаги олға қадам ва совет иқтисодиётининг ютуғи» деб қаралган.⁹

Бизнинг назаримизда, мазкур қонунни қабул қилишдан кўзланган асосий мақсадни аҳолидан олинадиган солиқлардан воз кечиш орқали давлат бюджетининг даромадлар қисмини фақат корхона ва ташкилотлардан ундириладиган турли хил тўлов ва ажратмалар ҳисобига шакллантириш, собиқ Иттифоқда солиқлардан воз кечишни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш ҳамда дунёда солиқсиз илк жамият қуриш вазифаси қўйилганлиги билан баҳолаш мумкин. Ўз даврида бу ғояни амалга ошириш учун имконият ҳам бор эди. Чунки «режали иқтисодиёт даврида давлат солиқлар эвазига йиғиши зарур бўлган маблағга аҳоли даромадларини тартибга солиш орқали ҳам эришса бўлар эди».¹⁰

Бу қарашларнинг мутлақо нотўғрилиги ва унинг оқибати ўта салбий эканлигини ҳаёт собиқ социалистик давлатлар тажрибасида исботлади. Чунки, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, собиқ Иттифоқ даврида бюджет даромадларини шакллантиришда аҳолидан олинадиган солиқлардан фақатгина ёрдамчи манба сифатида фойдаланилган ҳамда у бюджет даромадларининг ўртача 7 – 9 фоизини ташкил қилган бўлса-да, даромад солиғи ҳисобига бир неча республика бюджетини даромад манбаи билан таъминлашга эришилган. Фикримиз тасдиғи сифатида собиқ Иттифоқ давлат бюджетига мурожаат қилсак, жисмоний шахслардан ундирилган солиқларнинг улуши 1965 йили 7,7 млрд сўмни, 1970 йили эса 12,7 млрд сўмни ташкил қилганини кузатиш мумкин. Ўша даврларда Ўзбекистон Республика-

⁹ Қаранг: «Ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақини солиқдан озод қилиш тўғрисида»ги Қонун // СССР Олий Советининг Ведомостлари. 1960. – №18. – Б.135.

¹⁰ Пепеляева С.Г. Основы налогового права: Учебно-методическое пособие. – М.: Инвест Фонд, 1995. – С.16.

си бюджетининг даромадлар қисми мос равишда 2,13 ва 3,23 млрд сўмдан иборат бўлган.¹¹

Демак, жисмоний шахслардан даромад солиғи ҳисоби-га йиғилган маблағлар Ўзбекистон Республикаси каби 3 – 4 та республика бюджетини даромад манбаи билан таъминлашга етарли эди. Бундан ташқари, масалага иқтисодий нуқтаи назардан қарасак, бюджет тақчиллиги шароитида солиқларни бекор қилиш мақсадга мувофиқ эмасди.

Ўша даврларда молиявий ресурсларнинг ўта марказлашуви, маҳаллий бюджетларнинг эса иқтисодий қарамлиги узоқ йиллар давом этган ҳамда унинг салбий таъсири бугунда ҳам сезиляпти. Бу жараённинг бошланиши 1931 йил 21 декабрда «Республика ва маҳаллий бюджетлар тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши билан боғлиқдир. Мазкур қонунга мувофиқ маҳаллий бюджетлар ўз маблағларини умумдавлат бюджетининг даромадлар қисмини шакллантириш учун ажратишлари керак эди.

Бизнинг фикримизча, бу жараён республикаларнинг марказга иқтисодий қарамлиги кучайишига олиб келган асосий сабаблардан бири бўлган. Ўз-ўзидан маълумки, иқтисодий мустақиллик бўлмаган жойда сиёсий мустақиллик ҳақида фикр юритиш мантиққа зид. Шу сабабдан «ривожланган мамлакатларда маҳаллий солиқлар ҳисобига бюджетнинг даромадлар қисмини шакллантириш имконияти мавжудлиги ҳудудларнинг иқтисодий эркинлигини таъминлаб келмоқда».¹²

Собиқ Иттифоқ ҳудудида мустақил давлатларнинг вужудга келиши ва маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган режали иқтисодиётдан воз кечилиб, бир неча асрлардан бери синовлардан муваффақиятли ўтган бозор иқтисодиёти сари қадам қўйилиши мамлакат иқтисодиётида маҳаллий солиқ ва йиғимлар ролининг ошишига сезиларли таъсир кўрсатди. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир вилоят ва туман мавжуд ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий

¹¹ Народное хозяйство СССР в 1970 г.: Стат. ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1970. – 624 с.

¹² Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С.18.

жараёнларни молиялаштириш учун талаб этиладиган маблағни ўз бюджетида шакллантира олиши ҳамда фақатгина умумдавлат аҳамиятига молик масалаларгина давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилиши ёки «муайян бюджетларни шакллантириш манбалари бўлган республика солиқлари билан маҳаллий солиқлар ўртасида аниқ чегара ўтказиш солиқ тизимини такомиллаштиришнинг энг муҳим йўналишидир».¹³ Бу борада Президент И.А.Каримов Олий Мажлис иккинчи чақириқ бешинчи сессиясида маҳаллий бюджетлар ва улар эркинлигини таъминлаш, қўшимча даромад топиш борасидаги ҳар қандай фаолиятни қўллаб-қувватлаш масаласига тўхталиб ўтгани бежиз эмас.

Бозор иқтисодиёти шароитида янги жорий қилинадиган ҳар бир маҳаллий солиқ ва йиғим, энг аввало, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидан келиб чиққанлиги, унинг илмий асосга эга бўлиши зарур деб ҳисоблаймиз. Қолаверса, мустақиллик йилларида аҳолидан ундириладиган солиқларнинг нафақат маҳаллий бюджетларни, балки умумдавлат бюджетини ҳам молиявий ресурс билан таъминлашдаги аҳамияти ошиб бормоқда.

Хуллас, собиқ Иттифоқ ҳудудида солиқларга бўлган синфий муносабат 1930 йилдан 1980 йил охирларигача давом этиб, бу ярим асрдан ортиқ вақт мобайнида солиқларни илмий асосда ўрганишга етарлича эътибор берилмаслигига олиб келди дейишимиз мумкин. Оқибатда солиқлар соҳасига бағишланган тадқиқотларнинг илмий йўналишлари фақатгина марксизм-ленинизм ғоя ва кўрсатмаларига риоя қилган ҳолда олиб борилганлиги солиқ соҳасидаги қонунчиликнинг жамиятда рўй берган ўзгаришлардан орқада қолишига сабаб бўлган, солиқ тизимининг шаклланишига эса салбий таъсир кўрсатган.

Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар соҳасидаги муҳим ўзгаришлар 1990 йил 1 июлдан кучга кирган «СССР фуқароларидан ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши билан бошланди дейишимиз мумкин.

¹³ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.361.

Қонунчиликдаги ўзгариш сабаблари иқтисодиётда амалга оширила бошланган ислохотлар натижасида, меҳнаткашлар иш ҳақининг эркинлаштирилиши оқибатида даромадлар ўртасида кенг табақаланиш содир бўлганини, хусусий соҳанинг ривожлана бошлаши ва тадбиркорлар синфи шаклланиб келаётганидан иборат эди. Бундай шароитда давлатнинг даромадларни тартибга солишдаги эскича иш услуби ўз таъсирини йўқотаётган эди.

Юқоридаги қонуннинг кучга киритилиши аҳолидан ундириладиган солиқлар тизимини бекор қилиш сари йўл тутган давлат томонидан солиқларни бекор қилиш эмас, балки камайтириш ижтимоий бойликларнинг кўпайишига қараб амалга оширилиши кераклиги, улар бошқа иқтисодий рицаглар билан бир қаторда меҳнатсиз даромадларнинг вужудга келишини чекловчи восита эканлиги тан олинганидан далолат берарди. Шунингдек, аҳолидан олинадиган солиқлар орасида даромад солиғи марказий ўринни эгаллаб, у ўзгариб бораётган давр, яъни 1990 йиллар талабига жавоб беролмасди.

Солиқларнинг ижтимоий-иқтисодий зарурати шундаки, ихтиёрий бир давлатнинг алоҳида бир фуқароси якка ҳолда табиий офатлар ва ташқи душман хуружига қарши курашиб, уларни бартараф этиш ҳамда умумхалқ манфаати учун қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш имкониятига эга эмас. Илк давлат тузилмаларининг вужудга келишида ҳам шу омиллар муҳим аҳамият касб этган дейиш ўринли. Ўз навбатида, табиий офатларни енгиш, аҳоли хавфсизлигини таъминлаш, халқ манфаати йўлида қурилишларни амалга ошириш, меҳнатга лаёқатсиз ҳамда кам таъминланган аҳоли қатламини ижтимоий ҳимоялаш, самараси паст бўлганлиги учун хусусий капитал киритилмайдиган баъзи соҳалар ривожини давлатдан кўплаб маблағ сарфини талаб этади. Аҳолидан эса кўрсатилаётган хизматлар учун ўз бойликларининг бир қисмини бюджет деб аталувчи умумий ҳамёнга бериш талаб қилинади. Шунинг учун ҳам солиқларни аждодларимиз «хайр-эҳсон», «давлат хизмат ҳақи», «ўз ихтиёри ила бериладиган ҳақ» каби тушунчалар билан изоҳлаган.

Юқорида собиқ Иттифоқ даврида ҳукмронлик қилган

марксизм-ленинизм таълимоти вакилларининг жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар ижтимоий-иқтисодий мазмунини ёритишга бағишланган баъзи ёндашувлар ва уларнинг амалиётда қўлланилиш оқибатларига тўхталиб ўтган бўлсак, энди бу борада классик таълимотга мурожаат қилишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Классик иқтисодий мактаб вакили А.Смит аҳолидан олинадиган солиқлар давлат хизматларининг «адолатли нархи» деган тўхтамга келади.¹⁴ У моддийлашган дунёқараш эгаси бўлишига қарамай, солиқ давлатнинг мудофаа, давлат аппаратини сақлаб туриш каби жамиятнинг барча аъзоси тенг манфаатдор хизматлар учунгина ундирилиши ҳамда таълим, ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва соғлиқни сақлаш каби бошқа хизматлар билан боғлиқ харажатлар улардан фойдаланувчилар томонидан амалга ошириладиган тўловлар ҳисобига қопланиши, тўловлар тўлиқ ундирилмай қолиши натижасида молиявий танглик юзага келган ҳоллардагина солиқлар ҳисобига молиялаштирилиши мумкинлигини таъкидлайди.

Аммо, А.Смит таъкидлаганидек, таълим, ҳуқуқни ҳимоя қилиш ва соғлиқни сақлаш каби соҳа харажатларининг ҳаммаси тўловлар ҳисобига қопланиши мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисоблаймиз. Чунки уларнинг буткул пулли хизматга ўтказилиши рақобат муҳити шаклланиши ҳисобига кўрсатиладиган хизматлар сифатининг яхшиланишига олиб келувчи омиллардан бири эканлигини рад этмаган ҳолда аҳолининг кам таъминланган қатлами бундай хизматлардан бебаҳра қолишига сабаб бўлишини ҳам унутмаслигимиз лозим. Масалан, Ўзбекистон Республикасида аҳолининг маълум қатлами даромадлари етарли даражада шаклланмаган бир шароитда соғлиқни сақлаш хизматлари тўлиқ пулли шаклга ўтадиган бўлса, аҳолининг кам таъминланган маълум қисми бу хизматлардан бебаҳра қолади. Бошланғич таълим соҳасида ўқув қўлланмалари, олий ва ўрта таълимда эса ўқиш харажатлари шахсий маблағлар ҳисобига молиялаштирилиши таълим сифатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

¹⁴ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Социально-экономическая литература, 1962. – С.138.

Шу сабабли мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб давлат томонидан таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини ривожлантиришга асосий эътибор қаратилиб, давлат бюджетидан салмоқли маблағлар ажратиб келинмоқда (1-жадвалга қаранг).

Жадвал маълумотларидан Ўзбекистон Республикасида маориф ва соғлиқни сақлаш соҳа харажатлари давлат бюджет харажатларининг асосий қисмини ташкил этаётганлиги маълум бўлади. Хусусан, ушбу соҳа харажатларининг улуши 2000 йили 32,4 фоизни ташкил этган бўлса, 2011 йилга келиб 47,3 фоизга етди.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси бюджет харажатларида маориф ва соғлиқни сақлаш соҳаларининг улуши¹⁵ (фоизда)

Кўрсаткичлар	2000 йил	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2011 йил
Маориф ва соғлиқни сақлаш соҳаларининг бюджет харажатларидаги улуши, жами	32,4	35,9	37,9	41,7	42,1	46,7	47,3
шу жумладан							
маориф ва фан соҳасининг улуши	23,7	26,5	27,9	30,1	30,7	34,0	33,9
соғлиқни сақлаш соҳасининг улуши	8,7	9,4	9,9	11,6	11,4	12,8	13,3

Таълим ва маориф соҳаси харажатлари давлат бюджет харажатларининг 40 фоизга яқинини ташкил этмоқда. Бу, асосан, таълим муассасалари моддий-техник базасини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ҳамда муносиб меҳнат ҳақи тўлаш мақсадларига йўналтирилмоқда.

Таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларида амалга оширилган ишларга хорижий мутахассислар томонидан Тошкент шаҳрида ўтказилган 2011 йил ноябрдаги «Ўзбекистонда она

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланди.

ва бола соғлигини сақлашнинг миллий модели «Соғлом она – соғлом бола» ҳамда 2012 йил февралдаги «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti» мавзуларидаги халқаро симпозиумларда юқори баҳо берилгани бунинг исботидир.

Демак, аҳолининг маънавий-ижтимоий эҳтиёжи билан боғлиқ айрим соҳа харажатларини тўлиқ пулли асосга ўтказишда аҳоли тўлов қобилияти муҳим омил ҳисобланади.

«Фойдалилик назарияси» асосчиси Ж.Сэй ёндашувида эса асосий эътибор яратиладиган фойдага қаратилганлиги боис, у давлат хизматларини ҳам «номоддий» шаклдаги фойдалиликка дахлдор деб билади. Олим, давлатнинг «номоддий» шаклдаги хизматлари билан боғлиқ харажатлар солиқлар ҳисобига молиялаштирилиши сабабли, «Солиқларни қисқартиришни, савдо ва соҳибкорлик фаолияти эркинлигини эса кенгайтиришни» тарғиб этади.¹⁶

Д.Рикардо солиқлар борасидаги фикрини: «Солиқлар унумсиз тупроқ, ёмон об-ҳаво, фаоллик ёки уддабуронлик етишмаслиги, ишчи ўринларининг нотўғри тақсимооти кабилар билан бир хил таъсир кучига эга...»¹⁷ – дея ифодалайди. Бундан Д.Рикардо таълимотида ҳам давлат хизматлари, А.Смитда бўлгани каби, «унумсиз меҳнат»га мансублиги ҳамда «унумли меҳнат»га тўсқинлик қилувчи асосий омиллардан бири сифатида саналган деган хулоса келиб чиқади.

Классик мактаб вакилларида яна бири Ж.Сисмонди солиқларга: «Ўзур-ҳаловат учун тўланадиган ҳақ»¹⁸, – деб таъриф беради. Аҳоли солиқларга давлат томонидан уларнинг шахсий ва мулкий ҳимояси (ўзур-ҳаловати)ни таъминлаш мақсадида кўрсатиладиган хизматлар ҳақи сифатида қараши лозимлиги ва йиғилган маблағлар фақат шу мақсадларга сарфлангандагина (яъни ҳукмрон синфлар шахсий манфаатлари йўлида эмас) фойдали эканлигини

¹⁶ Раззоқов А. ва бошқ. Иқтисодий таълимотлар тарихи. – Тошкент: Молия, 2002. – Б.205.

¹⁷ Рикардо Д. Сочинения. Т.1. Начало политэкономии и налогового обложения. Пер. с англ. – М.: Госполитиздат, 1955. – С.186.

¹⁸ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.63.

баён этади. Давлат хизматлари билан боғлиқ харажатлар ошиб бориши солиқларнинг ошишига олиб келади.

Ўз навбатида, Ж.Сисмонди «Арзимас ҳузур-ҳаловат олиб келадиган қиммат қурбонликдан воз кечиш» ташаббуси билан чиқади. Унинг юқоридаги солиқлар борасидаги фикридан аҳоли солиқларни ўз вақтида тўлашга, давлат эса ўз фуқароларининг эркин иқтисодий фаолияти, тўлақонли ижтимоий таъминоти ва сиёсий хавфсизлигини арзон ҳимоя қилишга масъуллиги ҳамда йиғилган маблағни «сарфлаш» эмас, балки халқ манфаатидан келиб чиққан ҳолда «ўз ўрнида ва тежамли сарфлаш»дан иборатлиги келиб чиқади. Ж.Сисмонди солиқларнинг қайтарувчанлик хусусиятини ифодалаш билан бирга солиқ тўловлари ва давлат хизматлари ўртасида ўзаро муаносиблик бўлиши лозимлигини уқтиради.

Бизнингча, давлат хизматлари ва солиқлар ўртасидаги муаносиблик бузилганда, Ж.Сисмонди айтганидек, солиқлардан воз кечиш эмас, балки уларни давр талабидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Чунки солиқлар мажбурий тўлов ҳисобланиб, аксарият мамлакатларда бюджет даромадларининг асосий қисмини ташкил қилади. Улардан воз кечиш давлатнинг молиявий ва сиёсий таназзулга юз тутиши демақдир.

Давлат ва жамоат арбоби Амир Темурнинг солиқларга «Мамлакат ободончилиги, уни юксалтириш ва хавфсизлигини таъминлашнинг асосий омили» сифатида қараганлиги диққатга сазовордир. У ўзининг «Темур тузуклари» асарида солиқлардан тушган маблағлар ҳисобига ҳар бир шаҳар ва қишлоқда мадраса, хонақоҳлар бино қилишларини, фақир мискинларга ғарибхоналар солишларини, касаллар учун шифохоналар қурдиришлари ҳамда уларда ишлаш учун табиблар тайинлашларини, бузилган кўприкларни тузатишларини, раият ва зироатни қўриқловчи қўриқчилар тайинлашларини, хароб бўлиб ётган ерларда коризлар, ариқлар ва дарёлар устига янги кўприклар, йўл устида ҳар манзилга работлар қуришларини, йўлларга ўғрилиқларнинг олдини олиш учун кузатувчи ва соқчилар қўйишларини амр қилганлиги келтирилади.¹⁹ Темур даврида йўлларга кузатувчи ва

¹⁹ Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳр. остида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – Б.125.

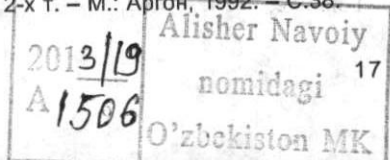
соқчилар қўйилиши натижасида XIV аср охири ва XV асрда Буюк ипак йўли орқали карвонлар осойишта қатнаганлиги сабабли, шу давр Шарқда савдо муносабатлари энг ривожланган пайт бўлганини тарихий манбалар исботлайди.

Юқоридаги таърифлардан фуқаролардан ундириладиган солиқлар қайтарувчанлик хусусиятига эга бўлиб, улар турли солиқлар кўринишида тўлаган маблағларини давлат хизматлари кўринишида истеъмол қилишлари тушунилади. Давлат хизматларидан фойдаланиш эса тўланган солиқларга нозқвивалент (миқдор жиҳатидан тенг бўлмаган) тарзда рўй беради ёки солиқ субъектлари солиқ тўлаш билан унинг эвазига шу пулга эквивалент (миқдор жиҳатидан тенг) тарзда давлатдан бевосита бирон-бир товар ёки хизмат сотиб олади деган маънони бермайди. Америкалик иқтисодчилар К.Макконелл, С.Брю солиқларга таъриф бериб, «солиқ уй хўжаликлари ва фирмалар томонидан давлатга тўланадиган пул ҳисобланиб, пулга улар алмашиш учун бирон-бир товар ёки хизмат сотиб олмасликларини» эслатади.²⁰ П.Самуэльсон ҳам солиқларнинг мажбурий характерга эгаллиги, жисмоний шахслар томонидан тўланган солиқ суммаси билан унга кўрсатилган хизматлар ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик йўқлигини айтиб ўтиб, қуйидагиларни баён этади: «Агар давлат ўз харажатларини пул эмиссия қилиш ёки заём чиқариш ҳисобига қоплаганда, у учун бу борада муаммо бўлмас эди. Бунинг имконияти чекланганлиги боис, ҳукумат жамият харажатларининг каттагина қисмини солиқлар орқали йиғилган маблағлар ҳисобига молиялаштиради. Давлат, энг аввало, барча солиқ юкини ўз зиммасига олади, сўнгра эса ҳар бир фуқарога ўз улушини тақсимлайди». Олим солиқлар мажбурийлиги борасида фикр юритиб шундай дейди: «Ихтиёрий бир фуқаро «Лайк страйк» сигарет чекишга ёки нейлон пайпоқ сотиб олишга мажбур эмас, лекин даромадидан хоҳлайдими-йўқми солиқ тўлашга мажбур».²¹

Демак, жисмоний шахслар давлат хизматларидан фойдаланганлиги учун (хизматлар билан боғлиқ харажатларнинг асо-

²⁰ Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2-х т. Пер. с англ. – М.: Республика, 1992. Т.2. – С.390.

²¹ Самуэльсон П. Экономика. В 2-х т. – М.: Аргон, 1992. – С.38.

сий қисми солиқлар ҳисобига молиялаштирилиши сабабли) тўлов қобилиятидан келиб чиқиб солиқларни ўз вақтида ва тўлиқ тўлашга мажбур. Назарий жиҳатдан, агар фуқаро кўп хизмат истеъмол қилса, кўп солиқ тўлашига тўғри келади. Бу борадаги асосий муаммо ҳар бир солиқ субъектига кўрсатилган хизматлар миқдорини аниқлашдан иборат. Аниқлашнинг амал қилиб келаётган ўзига хос тарзи эса аҳолининг солиққа тортиладиган даромадида ўз ифодасини топмоқда.

Баъзи илмий адабиётларда: «Давлатнинг аҳолига кўрсатадиган хизматлари учун тўловлар доимо ихтиёрий ва адолатли бўлмаса-да, фойдалидир, чунки давлат аҳолини яхши ва арзон ҳимоя қилади»²², – деб таъкидлаб ўтилади. Бироқ баъзи мамлакатларда аҳолининг мол-мулки талон-торож қилиниб, ҳуқуқлари топталаётганининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Бу эса давлат ўзига юклатилган вазифани етарли даражада адо этмаётганидан далолат. Бундай шароитда фуқарони солиқ тўлашга мажбур қилиш мақсадга мувофиқми деган савол туғилиши табиий. Бизнинг назаримизда, юқоридаги ҳолатдан шу нарса аён бўладики, солиқ тўловлари билан давлат хизматлари гўёки тарозининг икки палласи, мазкур паллалар ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши эҳтимолдан холи эмас. Шу сабабли «тарози паллалари» ўртасидаги мувозанатни таъминлаш муҳим ижтимоий-иқтисодий масаладир.

Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқларга умумлаштирган ҳолда: *«Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар давлат ва жамият томонидан мажбурият сифатида кўрсатиладиган хизматлар ҳақи бўлиб, уларни маблағ билан таъминлаш мақсадида қонун томонидан белгилаб қўйилган ҳажм ва ўрнатилган муддатларда давлат ихтиёрига мажбурий равишда ундириладиган тўловдир»*, – деб таъриф бериш мумкин.

Демак, юқоридаги фикрлардан солиқлар борасида аҳоли масъуллигини таъкидлаш билан чекланиш етарли эмаслиги, ҳар бир жамиятда давлат ҳам ўз зиммасига юклатилган мажбуриятларни адолатли тарзда бажариши лозимлиги ху-

²² Mercier J., Plagnet B. Les impots en France. – Paris: Francis Lefebvre, 1994. – P.46.

лоса қилинади. Давлат мажбурияти йиғилган маблағни халқ манфаатидан келиб чиққан ҳолда тежамли сарфлаш ҳамда бу борада солиқ субъектларига батафсил маълумот бериб боришдан иборатлиги баъзи манбаларда кўрсатиб ўтилган.

Аксарият ҳолларда алоҳида олинган солиқ тўловчи, одатда, солиқ тўлаши эвазига умумжамият эмас, балки ўзи кўрган фойдани солиштиришга ҳаракат қилади. Назаридан, солиқлар у учун ютуқсиз лотерея бўлиб кўринади. Бу эса охир-оқибатда баъзи фуқароларнинг солиқ тўлашдан бўйин товлашига ва даромадини солиқдан яширишига олиб келади. Шу боис, бизнингча, ҳар бир фуқаро солиқлар борасида фикр юритганда унга шахсий манфаати юзасидан эмас, балки бутун жамият нуқтаи назаридан ёндашсагина уларнинг моҳиятини теранроқ англаши мумкин.

Солиқлар юзасидан фуқароларда бундай ёндашувнинг пайдо бўлишида давлат ва унинг солиқ сиёсати ҳам аҳамиятга эгалигини соҳа мутасаддилари унутмасликлари лозим. Солиқлар солиқ субъектлари даромадининг бир қисмини бюджетга йиғиш қуроли бўлиб қолмасдан, меҳнат фаолиятини рағбатлантириш омили ҳамдир. Фуқароларнинг иқтисодий ҳолатини эътиборга олмаган ҳолда солиқларни мажбурий тарзда ундиравериш билан кўзланган мақсадга эришиб бўлмаслигини ўз вақтида Амир Темур тўғри баҳолай билган. Соҳибқирон: «Ҳар шаҳар ва ҳар ердан олинадиган жон солиғи, касб-ҳунардан ҳамда ўтлоқ ва сувлоқдан олинадиган солиқни тўплашда қадимдан келган тартиб-қоидага амал қилсинлар, борди-ю бунга раият рози бўлмаса, бори-бўлганича иш тутсинлар»²³, – дейди. Бу ерда Амир Темур «бори-бўлганича» ибораси билан солиқ тўловчининг иқтисодий имкониятини назарда тутган ҳолда солиқлар борасидаги адолат принципини илгари суради. У солиқ тўловчининг тўлов қобилиятидан кўп маблағ ундириш солиқ субъектининг молиявий аҳволи ёмонлашишига ёки меҳнат фаолиятини тўхтатишига сабаб бўлишини, иқтисодий фойда ижтимоий зарарни вужудга келтиришини тўғри баҳолай олган.

²³ Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳр. остида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – Б.124.

А.Смит ва классик мактабнинг бошқа вакиллари таълимотларида ҳам инсон хоҳиш-истакларига боғлиқ бўлмаган объектив иқтисодий қонунлар мавжудлиги ва у иқтисодий тизимда табиий турғунликни таъминлашга хизмат қилиши, давлатнинг солиқлар орқали ишлаб чиқариш ҳамда савдо муносабатларини чеклашга салбий муносабат билдиришлари кузатилади. А.Смит таълимоти давомчиларидан бири Д.Рикардо 1819 йили ҳукумат мажлисида сўзлаган нутқда солиқлар борасида ўз фикрини: «Мен барча солиқларга қаршиман... Энг афзал солиқ энг кам миқдордаги солиқдир...»²⁴ – деган жумла билан ифодалайди. Чунки у юқори солиқ ставкасини маблағ жамғариш ва инвестиция жараёнига тўсқинлик қилувчи омил деб билган. Бу унинг «Сиёсий иқтисод ва солиқ солишининг бошланиши» асарида: «Жамғаришга, ишлаб чиқаришга тўсқинлик қилмайдиган солиқ йўқ...»²⁵ – деган жумлалар билан ифодаланган. Қолаверса, асарда давлатнинг ноишлаб чиқариш хусусиятига эга хизматлари билан боғлиқ молиявий муносабатлар халқ хўжалигидан ажратилган ҳолда ифодаланибгина қолмасдан, улар қарама-қарши қўйилади. Бу концепция бўйича «солиқлар жамият иқтисодий эҳтиёжи билан боғлиқ бўлмаган жараён сифатида қаралиб (давлатнинг айрим функциялари ижобий баҳо-ланишига қарамасдан), давлат хизматлари билан боғлиқ ноишлаб чиқариш харажатларини қоплашга йўналтирилиши боис жамият учун зарарли» ҳисобланади.²⁶

А.Смит эса меҳнатни «унумли» ва «унумсиз»га ажратган ҳолда биринчиси капиталга, иккинчиси даромадга алмашишини таъкидлайди. У давлат хизматларини «унумсиз меҳнат»га киритиб, давлатнинг иқтисодий жараёнларга тўсқинлик қилмаслиги ҳамда унумсиз меҳнат билан боғлиқ хизматларини чегаралашни ёқлаб чиққан. Яъни тадбиркорлик фаолияти ва баҳо эркинлиги, эркин рақобат, мулк шаклларининг турли-туманлиги, қонун олдида тенг-

²⁴ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.96.

²⁵ Рикардо Д. Сочинения. Т.1. Начало политэкономии и налогового обложения. Пер. с англ. – М.: Госполитиздат, 1955. – С.145.

²⁶ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.56.

лиги ҳамда давлатнинг иқтисодий жараёнларга камроқ ара-лашуви тарафдори бўлган.

Аҳолидан ундириладиган солиқлар сиёсий моҳиятга ҳам эга бўлиб, иқтисодиётни бошқаришнинг режали кўринишидан бозор иқтисодиётига ўтган мамлакатимиз учун ўзига хос аҳамият касб этади. Солиқларнинг сиёсий моҳияти улар орқали давлатнинг молия тизими ва миллионлаб кишиларнинг турмуш тарзи бир-бири билан узвий боғлиқлигини ифода-лайди. Солиқ сиёсатининг устувор йўналишлари аҳоли да-ромадлари ўртасида юз бераётган кескин табақаланишни юмшатиш, аҳолининг кам таъминланган қатламини ижтимо-ий ҳимоя қилиш, нарх-навонинг асоссиз ошиб кетишига қарши курашишдан иборат бўлиб, республикамизда бу борада қатор ишлар амалга оширилаётганини таъкидлаш мумкин.

Қисқача қилиб айтганда, солиқ сиёсатини такомиллаш-тириш иқтисодиётни барқарорлаштириш ва молиявий аҳволни мустаҳкамлашга оид муаммоларни ечишда муҳим аҳамият касб этади.

Солиқларнинг иқтисодий мазмунига тўхталар эканмиз, таъкидлаб ўтганимиздек, у жисмоний шахсларнинг тўлов қобилияти кенгайиши ёки қисқариши орқали уларнинг меҳ-нат фаолияти ва турмуш тарзига таъсири билан белгила-нади. Бунга эришиш борасида эса давлат солиқ тизими ол-дида бир вақтнинг ўзида бюджетнинг камомадсиз бўлишига ҳамда субъектларнинг ўз меҳнат фаолияти натижасидан манфаатдорлиги ошишига ижобий таъсир қилиш вазифаси туради. И.А.Каримов айтганидек: «Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар, бир томондан, ходимларни ўз меҳна-ти билан ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол иштирок этиш-га рағбатлантириши, иккинчи томондан, иш ҳақи меҳнат са-марасига мутаносиб бўлишга ёрдам кўрсатиши... лозим».²⁷

Баъзи иқтисодчилар бу борада ўз фикрларини билди-рар эканлар, улар корхона бошқарувини давлатни идора қилишга қиёслашади. Корхонани бошқаришда молиявий ресурс ва тўғри танланган мақсад кифоя бўлиб, моҳирона бошқарув талаб қилинади. Улар наздида, давлатнинг шун-

²⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Тошкент: Ўзбеки-стон, 1998. — Б.360.

дай асосий ресурси солиқ тизими бўлиб, уни энг мақбул кўринишда бошқариш орқали умумиқтисодий барқарорликка, аҳоли учун фаровон ҳаёт даражасини таъминлашга эришиш мумкин.²⁸ Бу билан барча солиқлар солиқ субъектлари фаолиятига акс таъсир қилиш кучига ҳам эгаллигини унутмаслик лозимлиги эслатилади. Одатда, солиқлар таъсир даражасининг турли-туманлиги билан бири иккинчисидан фарқланади. Аксарият давлатларда бўлгани каби, Ўзбекистон Республикасида ҳам аҳоли меҳнат фаолияти ва тўлов қобилиятига даромад солиғи нисбатан кучли таъсир кўрсатмоқда. Чунки у аҳоли томонидан тўланадиган солиқлар ичида 90 фоизга яқинни ташкил этиб, солиқ субъектлари сони жиҳатидан ҳам етакчи мавқега эга.

Иш ҳақидан солиқ ундирилгандан сўнг, ўз-ўзидан даромад суммаси камаяди. Бундай шароитда аҳоли солиқлар таъсирига ижтимоий-иқтисодий шароитдан келиб чиққан ҳолда турлича мослашади. «Субъектнинг муҳит ўзгаришига қандай мослашишидан қатъи назар, солиқлар унинг молиявий аҳволига салбий таъсир кўрсатади».²⁹ Масалан, ишлаган иш ҳақи соатбай асосда тўланадиган муҳитда ишчи ишдан ташқари бўш вақтини қисқартириш ҳамда кўпроқ ишлаш ҳисобига ўз даромадини оширишга интилади. Ишчининг иш соатини кўпайтириш имкониятлари чекланган бўлса-да, иш берувчи билан шартнома тузиш жараёнида ишчи таклифи қисман эътиборга олиниши мумкин. Натижада ишчи даромадининг солиқлар ҳисобига йўқотилган қисмининг маълум улушини кўпроқ ишлаш ҳисобига қоплашга ҳаракат қилади (1-чизмага қаранг).

Юқорида таъкидлаганимиздек, ишчи маълум соатгача иш вақтини ошириш имконига эга. Иш вақти ошишини чекловчи объектив ва субъектив омиллар мавжуд. Объектив омилларни корхона иш куни, субъектив омилларни эса ишчининг жисмоний имкониятлари чекланганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу сабабдан иш вақтини маълум чегарадан кейин ошириш имкони бўлмайди.

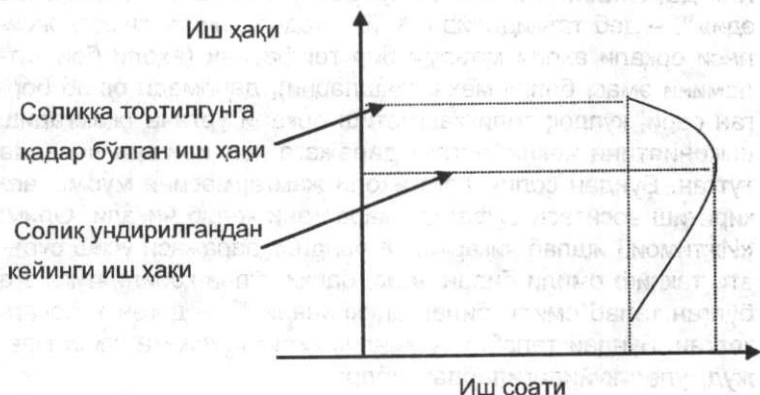
²⁸ Кашин В.А. Налоговая система и оздоровление национальной экономики // Финансы. 1998. – №8. – С.23.

²⁹ Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора. Пер. с англ. – М., 1997. – С.411.

Даромадни солиққа тортиш аҳолининг кўпроқ фаолият кўрсатишига туртки бўлиши ижобий ҳол саналса, солиқ миқдорининг ошиб бориши орқали аҳолининг ўз даромадларини солиқдан яширишга интилишининг кучайиши, фаолиятнинг норасмий кўринишлари билан банд бўлишига таъсир кўрсатиши салбий ҳолат ҳисобланади.

1-чизма

Солиқларнинг иш вақтига таъсири³⁰

Солиқлар барча субъектлар (аҳоли, корхона ва ташкилотлар ҳамда улар орқали давлат бюджети) фаолиятига молиявий таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Солиқлар корхоналар фаолиятига улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот нархи, миқдори ва ишчилар иш ҳақи миқдори ўзгариши орқали таъсир кўрсатса, аҳолининг истеъмоли ва жамғаришига таъсир қилади. Солиқларнинг аҳоли истеъмоли ёки жамғаришига таъсири жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муҳит билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, истеъмолнинг даромаддаги улуши паст бўлган давлатларда у, асосан, жамғаришнинг қисқаришига, истеъмолнинг даромаддаги улуши юқори давлатларда эса истеъмолнинг қисқаришига таъсир кўрсатади.

³⁰ Кўрсатилган асар. — С.429.

«Аралаш иқтисодиёт отаси» номини олган кейнсчилик таълимоти асосчиси Ж.Кейнс ўзининг «Иш билан бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси» асарида тўла бандликни таъминлаш учун инвестициялар билан бирга солиқлар орқали миллий даромадни тартибга солишни таклиф этади. У солиқ сиёсатини аҳолининг истеъмолга мойиллик даражаси ва давлат инвестицион фаолиятига таъсир этувчи омиллардан бири сифатида таҳлил қилади, «Агар солиқ сиёсатидан бевосита даромаднинг адолатли тақсимотига эришиш курили сифатида фойдаланилганда, у истеъмолга бўлган мойиллик даражасининг янада кўпроқ ўсишига таъсир қилар эди»³¹, – деб таъкидлайди. Кейнс «адолатли тақсимот» жумласи орқали аҳоли маълум бир тоифасини (аҳоли бой қатламини эмас, балки меҳнаткашларни), даромади ошиб борган сари, кўпроқ солиққа тортиш орқали ўртача (жамғариш имкониятини чеклайдиган) даражага келтиришни назарда тутган. Бундан солиқларга аҳоли жамғармасини муомалага киритиш воситаси сифатида қаралгани келиб чиқади. Олим: «Ижтимоий ишлаб чиқариш ва бандлик даражаси ўсиш суръати таклиф омили билан эмас, балки тўлов қобилиятига эга бўлган талаб омили билан аниқланади»³², – деган хулосага келган. Бундай талабга тўқинлик қилувчи иккита омил мавжуд, улар куйидагилардан иборат:

– биринчиси истеъмолчилар психологияси билан боғлиқ бўлиб, аҳоли даромадининг ошиши доим ҳам истеъмолнинг ўсишига ҳамоҳанг кечмайди. Бу вазиятда жамғаришга бўлган мойиллик кучайиши мумкин;

– иккинчидан, капитал қўйилмалар фойдалилик даражаси пасайса ва фоиз тўловлари даражасидан сезиларли фарқ қилмаса, тадбиркорларнинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва замонавий технологиялар билан жиҳозлашга бўлган интилиши сўниши, бу орқали инвестицион товарларга бўлган талабнинг камайиши кузатилади.

Агарда ишлаб чиқаришга инвестиция киритишдан кўра сўда ҳисобига юқори фоиз олиш имконияти туғилса, ак-

³¹ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Иностранная литература, 1949. – С.89.

³² Кўрсатилган асар. – С.252.

сарият ҳолларда инвестицион муҳит беқарорлиги юзага келади. Ж.Кейнс инвестицион муҳитни яхшилаш ва тўлов қобилиятига эга бўлган талабни ривожлантириш учун:

– кредит фоизларини қисқартириш ва тадбиркорлар маблағларини қимматбаҳо қоғозларга эмас, балки ишлаб чиқаришга кўпроқ жалб қилиш;

– талабни ривожлантириш учун давлатнинг инвестиция ва товарлар сотиб олиш билан боғлиқ (айниқса, йўллар, бинолар қурилиши, янги ҳудудлар ўзлаштирилиши каби ижтимоий) харажатларини ошириш, «давлат инвестицион фаолиятни бошқаришни тўғридан-тўғри ўз зиммасига олиши» лозимлигини уқтиради.³³

Бундан Ж.Кейнс таълимотида давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг кескин ошиши ғояси илгари сурилиши, унинг классик мактаб вакиллари қарашларига тескарилиги келиб чиқади. Мавжуд таълимот давлатнинг иқтисодий жараёнларга ҳаддан ташқари кўп аралашуви асосига қурилган деб хулоса қилиш мумкин.

Аҳоли истеъмолининг қисқариши натижасида эса корхона ўз ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни қисқартиришга мажбур. Чунки ишлаб чиқарилиб, истеъмол қилинмаган маҳсулот фойда келтирмайди, аксинча, айланма маблағларнинг маҳсулотга айланиши орқали корхонани инқирозга етаклайди. Бу рақобат муҳити етарлича шаклланмаган шароитда асосий озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналардан кўра кўпроқ иккиламчи озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар фаолиятида яққол намоён бўлади.

Охир-оқибатда корхона ортиқча ишчиларни ишдан бўшатишга мажбур. Соғлом иқтисодий муҳит шароитида давлат ишсизларга янги ишчи ўринлари ташкил қилиб бериши ёки нафақа тўлаши талаб этилади. Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси шароитида бюджетнинг асосий даромад манбаи бўлмиш қўшилган қиймат ва акциз солиғини тўлаб келаётган иккиламчи озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар фаолиятининг ёмонлашиши давлат иқтисодиёти учун салбий ҳолат ҳисобланади.

³³ Кўрсатилган асар. – С.351.

Демак, аҳолидан олинадиган солиқларни ошириб бориш нафақат уларнинг ўзига, балки бутун иқтисодиётга акс таъсир кўрсатиши мумкин. Бундан солиқларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти нафақат давлат хазинасини тўлдириш, балки солиқ субъектлари иқтисодий манфаатига таъсир кўрсатиш орқали миллий иқтисодиётни тартибга солишдан иборатлиги келиб чиқади.

Шу ўринда Алишер Навоийнинг солиқлар борасидаги фикрини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. Аллома солиқларнинг иқтисодий мазмуни борасида куйидаги фикрларни баён этади: «Агар ҳар бир ишда адолат бунёд этилар экан, бунинг натижасида мулки-мамлакат ҳам обод бўлади. Мамлакат обод бўлиб, халқ бойидими, демак, хазина ҳам тўлиб-тошади. Хазина тўлгач, хизматчиларнинг маоши ҳам ортади».³⁴ Мутафаккирнинг адолат борасидаги фикрлари солиқлар борасидаги адолатга ҳам тўла дахлдордир. Чунки у халқ солиқларни тўлашга қийналиб қолган шароитларда бутун бир шаҳар аҳолисидан ундирилиши лозим бўлган солиқни ўз ҳисобидан тўлагани тарихий ҳақиқат.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда солиқ сиёсати борасидаги иқтисодий таълимотларни мақсадига кўра икки туркумга ажратиш мумкин:

– биринчиси қисқа муддатли барқарорликка эришишга қаратилган солиқ сиёсати (масалан, марксизм-ленинизм, кейнчилик);

– иккинчиси иқтисодий ўсишга имконият яратувчи узоқ муддатли макроиқтисодий мувозанатни таъминлашга қаратилган солиқ сиёсати (масалан, классик, неоклассик).

Бу таълимотларда солиқ-бюджет ҳамда пул-кредит сиёсатлари натижаси турлича баҳоланган бўлиб, иқтисодий сиёсатнинг самарадорлигини ишлаб чиқаришнинг ривожланишига, жамият аъзоларининг турмуш шароити юксалиши ва молиявий барқарорликнинг таъминланишига ижобий таъсири билан изоҳлаш мумкин. Давлат солиқ сиёсати орқали ишлаб чиқаришнинг ўсишини рағбатлантириши ёки вақтинчалик секинлаштириши, сармоя жамғариш жараёни-

³⁴ Навоий А. Садди Искандарий / Таҳрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.576.

ни кучайтириши ёки сусайтириши ҳамда аҳолининг тўлов қобилиятини кенгайтириши ёки қисқартириши мумкин. Бунга давлат солиқ тизими ва миқдорини ўзгартириш ҳамда солиқ имтиёзларини жорий этиш ёки бекор қилиш орқали эришади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда энг муҳим бошқарув омили бўлиб қолади».³⁵

Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқларнинг иқтисодий мазмуни ва солиқ сиёсатига бағишланган параграфга яқун ясаб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

– жисмоний шахслар томонидан тўланадиган солиқлар давлат хизматларининг истеъмол ҳақи бўлиб, уларни тўлаш орқали аҳоли зиммасидаги вазифани бажарар экан, давлат ҳам ўзига юклатилган масъулиятни аъло даражада бажариши лозим. Давлат мажбурияти йиғилган маблағни халқ манфаатидан келиб чиққан ҳолда ўринли ва тежамли сарфлашдан иборатдир;

– бизнингча, ҳар бир фуқаро солиқ борасида фикр юритганда унга ўз шахсий манфаати юзасидан эмас, балки бутун жамият нуқтаи назаридан ёндашсагина унинг моҳиятини теранроқ англайди. Мавжуд ҳолат эса солиқларни ўз вақтида ва тўлиқ тўлашга ундаши мумкин;

– солиқ субъектларининг кўпайиши, улар реал даромадининг ошиши солиқ тушумлари миқдорининг ўсишига олиб келади. Аммо солиқларнинг асоссиз ошиб бориши нафақат жисмоний шахсларнинг ўзига, балки бутун иқтисодиётга акс таъсир кўрсатади. Шу сабабли ҳар бир жамиятда солиқлар миқдорини ошириш умумиқтисодий ҳолатга таъсирини яхлит таҳлил қилиш орқали кечгани мақсадга мувофиқ;

– солиқ тушумлари миқдори иқтисодий ўсиш билан узвий боғлиқ. Ўз вақтида иқтисодий ўсишга имконият яратувчи узоқ муддатли макроиқтисодий мувозанатни таъминлашга қаратилган солиқ сиёсатини (ялпи таклифни ривожлантириш назарда тутилмоқда) жорий этиш ижобий аҳамиятга эга.

³⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.358.

1.2. Солиқ манбалари ва уларни солиққа тортишдаги муаммолар

Бозор иқтисодиёти шароитида солиқ манбаини тўғри аниқлаш ва уларнинг тегишли қисмини солиқлар орқали давлат бюджетига жалб қилиш долзарб аҳамият касб этади.

Солиқ манбаи ҳақида фикр юритишдан олдин «манба» атамасига изоҳ бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Изоҳли луғатларда «манба» атамаси қуйидагича талқин этилган:

- бирор нарса олинадиган, чиқариладиган жой, қурилма;
- бирор нарса ҳосил этиш учун асос бўладиган омил;
- бирор нарса, иш-ҳаракат юзага келиши учун асос бўладиган омил, сабаб.

Юқоридаги изоҳларга таянган ҳолда «солиқ манбаи»ни даромад ҳосил қилиш учун асос бўладиган ресурслар йиғиндиси дейиш ёки, юзаки олиб қараганда, солиқ нима ҳисобидан тўланса, ўша нарсани солиқ манбаи деб аташ мумкин.

Солиқ манбаига иқтисодий адабиётларда бир-бирига яқин таърифлар берилган. Масалан:

– солиқ нимадан тўланса, ўша нарса солиқ манбаи бўла олади. Бевосита (тўғри) солиқларда даромад, билвосита (эгри) солиқларда эса товарлар сотиш обороти тушуми солиқ манбаи бўлади³⁶;

– солиқ манбаи солиқни тўлаш учун фойдаланиладиган резерв, одатда, солиқ тўловчининг даромади ва капитали.³⁷

Демак, солиқ манбаи атамасига умумлаштирган ҳолда: «Солиқ манбаи бу – солиқ объектнинг юзага келишида асос бўлувчи ресурслар йиғиндиси», – деб таъриф бериш мумкин.

Жисмоний шахслар даромадини аниқлашнинг бир қанча кўринишлари амал қилиб, улар ёрдамида солиққа тортиладиган даромадга баҳо бериш имкони туғилади. Иқтисодий даромадни аниқлашда шундай ёндашувлардан бири индивидуум даромадини у томондан маълум вақт орали-

³⁶ Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Фан ва технология, 2003. – Б.205.

³⁷ Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Тошкент: Академия, 2002. – Б.181.

фида истеъмол этилган товар ва хизматлар бозор нархи ҳамда шу давр мобайнида эга бўлган мулклари қиймати билан баҳолашдир.³⁸ Иккинчи ёндашувга кўра, маълум вақт оралиғида субъект сарфлаши мумкин бўлган даромад миқдорига тенг бўлиб, шу давр боши ва охирида унинг моддий аҳволи ўзгармасдан қолиши билан белгиланади.³⁹

Аҳолининг солиққа тортиладиган даромадини аниқлашнинг юқоридаги усуллари асос бўлиб, уларнинг солиқ тизимига татбиқи ҳар бир давлатнинг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

Жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишда солиқ манбаини аниқлашнинг икки хил усули мавжуд: глобал (аҳоли ялпи даромадига нисбатан солиқ ундириш) ва шедуляр (даромаднинг ҳар бир тури ёки манбаи бўйича ундириш) усуллар.

Даромад солиғи манбаини аниқлашнинг биринчи кўриниши, асосан, ривожланган давлатлар солиқ амалиётига кенг татбиқ этилиб, ўзининг ижобий хусусиятларини намоян қилиб келмоқда. Бу солиқ субъектлари орасида вертикал адолатни таъминлашга эришишда, назорат органлари фаолияти учун эса аҳоли ялпи даромади тўғрисидаги маълумотнинг ягона шакл ва бир ҳужжатда мужассамланганлиги билан қулайлик туғдиради. Ялпи даромадни солиққа тортиш усулида субъектнинг тўлов қобилияти ҳисобга олинган ҳолда солиқ ундирилади.

Шу ўринда жаҳоннинг илғор давлатлари солиқ тажрибасидан келиб чиқиб жами йиллик даромадни солиққа тортишни талаб қилган асосий омил бозор иқтисодиёти шароитида солиқ қамровидан ташқарида қолаётган янги даромад турларини ҳисобга олиш эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш зарур. Бундан ташқари, кўпгина мутахассислар даромад ҳажми даврлар бўйича катта фарқ билан тақсимланадиган мавсумий тусдаги ишларни бажаришдан олиннадиган даромадларни солиққа тортишда эскича ёндашув

³⁸ Naudet J. *Economie politique*. – Paris: Librairie de l'universite, 1993. – P.214.

³⁹ Налогово-бюджетная политика в странах с экономикой переходного периода / Под ред. Вито Танзи. МВФ. – Вашингтон, 1993. – С.194.

мақбул эмас деб ҳисоблашмоқда.⁴⁰ Чунки даромаднинг ўртача даражаси унча баланд бўлмаса-да, фуқаролар айрим даврларда кўпроқ солиқ солинадиган катта даромад олиши мумкин. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида даромад солиғининг йил бошидан бошлаб якуний ўсиб борувчи ҳисоб-китоби қабул қилинган. Ҳисоб-китобнинг бундай усули солиқларни ҳар ойда алоҳида ҳисоблаб чиқишдан мураккаброқ бўлса ҳам, тўланадиган солиқ суммасини фуқароларнинг йиллик ўртача даромадига қараб текислаш имконини беради ҳамда солиққа тортишда горизонтал адолатни таъминлашга кўмаклашади дейиш мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолининг кўпчилиги асосий меҳнат фаолиятдан ташқари қўшимча фаолият тури билан бандлигини, кўпгина хизмат турлари ва улар билан боғлиқ маошлар мавсумий характерга эгаллигини ҳисобга олсак, солиққа тортишнинг юқоридаги усули бир қанча ижобий жиҳатларга эгаллиги ойдинлашади:

– биринчидан, даромад солиғини ҳисоблаш жараёнида солиқ субъекти учун анча қимматга тушадиган бир ойлик шкаладан эмас, балки бутун ҳисоб-китоб қилинадиган давр (йиллик) шкаласидан фойдаланилади. Натижада, даромаднинг қайси ойда энг салмоқли бўлганидан қатъи назар, даромад солиғи ўртача даражага келтирилган иш ҳақидан йил давомида тўланган солиқларни айириб ташлаб, қўшимча солиқ суммаси ундирилади;

– иккинчидан, йил давомида тўланган солиқлар суммаси қайтадан ҳисоблаб чиқилади. Бу эса солиқ суммасини ҳисоблашда йўл қўйилган хато-камчиликларни аниқлаб, бартараф этиш имконини беради.

Йиллик даромадни солиққа тортишнинг декларация усули Фарб давлатларининг аксариятида қўлланилиб, ижобий натижалар бераётганини таъкидлаш мумкин. Солиққа тортишнинг бундай усули XX аср 20-йилларида АҚШ ва Европа давлатларида ўтказилган солиқ ислоҳотидан сўнг кенг

⁴⁰ Абдурахмонов О.Қ. Аҳолидан олинадиган даромад солиғи ва уни такомиллаштириш масалалари: Иқт. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1999. – Б.56.

кўлланила бошланган. Иқтисодий тараққий топган давлатларнинг аксариятида аҳоли солиқ муассасаларига ўтган молия йили давомида олган ҳар бир даромад миқдори ва манбаи ҳақидаги маълумотни даромад олиш билан боғлиқ харажатларни ифодаловчи ҳужжатлар билан бирга топшириши талаб этилади. Яъни аҳоли ўзининг йиллик даромади ва уни олиш билан боғлиқ айрим харажатларни декларацияда акс эттиради. Тақдим қилинган декларация солиқ инспекторлари томонидан текшириб чиқилиб қабул қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин. Аксарият ҳолларда солиқ субъектларига йил давомида тўлаган маблағларининг бир қисми давлат бюджетидан қайтариб берилади. Шу сабабли солиқ тўловчилар учун декларация тўлдириш маълум маънода завқлидир.

Аммо ҳаётий тажрибалар республикамизда даромадни солиққа тортишнинг бундай усули кўпгина солиқ субъектлари эътирозларига сабаб бўлаётганини кўрсатмоқда. Чунки айримлар мазкур тадбирни амалга ошириш орқали даромадимиздан кўшимча ҳақ тўлаяпмиз деган хаёлга боришмоқда. Аксарият ҳолларда улар ҳақ. Ўриндошлик асосида фаолият кўрсатган субъект томонидан солиқ инспекциясига йил давомида олган даромадлари (асосий ва ўриндошлик иш фаолиятидан олган даромад кўзда тутилмоқда) тўғрисидаги маълумотнома тақдим қилинади. Шундан сўнг солиқ инспектори икки даромадни кўшиб солиқ суммасини ҳисоблайди. Даромадлар кўшилганда улар алоҳида ҳисобланган суммага нисбатан юқори солиқ ставкасига тушади. Натижада тўланган ва ҳисобланган солиқ суммалари ўртасида манфий фарқ, яъни солиқ субъекти кўшимча солиқ тўлаши кераклиги маълум бўлади.

Даромадларни солиққа тортишнинг декларация усулини кенг татбиқ қилиш билан, бизнингча, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Бу борадаги тажрибаларнинг кўрсатишича, қаердаки муносабатлар устидан қаттиққўллик ва ҳаққонийлик билан назорат юритилса, солиққа тортишнинг декларация усули ўз афзалликларини намоён этади. Акс ҳолда, солиқ субъектлари имкон қадар ўз даромадларини солиқдан яширишга ва солиқ органи ходимларини алдашга интилади. Оқибатда бу ҳолат давлат учун молиявий йўқо-

тишларга ҳамда солиқ субъектлари учун солиқлар олдида барчанинг тенглик принципи бузилишига сабаб бўлиши мумкин.

Иккинчи усулнинг ижобий томони шундаки, солиқ даромад манбалари бўйича тақсимланиши натижасида, энг мақбул бир даромад манбаини (масалан, иш ҳақи ёки дивиденд) танлаб олиш имкони туғилади. Ўз навбатида, баъзи солиқларни даромад манбаининг ўзида ушлаб қолиш тизимини яратиш уни йўғиш билан боғлиқ харажатларнинг қисқаришини таъминлайди.

Баъзи ҳолларда солиқ объекти билан солиқ манбаи бир хил бўлади. Масалан, жисмоний шахслар даромад солиғининг объекти ҳам, манбаи ҳам ялпи даромад ҳисобланади, амалий жиҳатдан олганда, барча мамлакатлар солиқ тизимида солиққа тортиладиган даромад билан иқтисодий даромад ўртасида тафовут мавжуд. Ҳозирги вақтда баъзи иқтисодчилар даромад манбаига иш ҳақи, тижорат натижасида ишлаб топилган даромад, фоиз тўловлари, рента, узоқ муддат фойдаланиладиган (бино ва машина каби) воситалардан шартли рента, нафақа, мерос ва ҳадя, роялти, трансферт тўловлари, иш ҳақиға қўшимча равишда ишчи-ҳодимларни рағбатлантириш мақсадида берилган товар ва хизматларни киритишади.

Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида эса ижтимоий-иқтисодий вазиятдан келиб чиққан ҳолда юқоридаги баъзи даромадлар солиққа тортилмайди. Бунга нафақа, давлат облигациялари ва лотереялари бўйича ютуқ суммалари шаклидаги бир қатор даромадларни киритиш мумкин.

Аҳоли ўз жамғармасини узоқ муддат фойдаланиладиган (бино, машина каби) воситалардан қайси бирини сотиб олишга йўналтириш, улардан қандай мақсадда фойдаланиш каби масалаларни ҳал этишга ҳақли. Лекин улардан фойдаланиш натижасида солиқ муносабатлари ёки шартли рентани қонуний асосда солиққа тортиш зарурати вужудга келади. Масаланинг яна бир жиҳати, аҳолининг нисбатан бадавлат тоифаси бундай воситаларга эга бўлиб, уларни ўрнатилган тартибда солиққа тортиш орқали вертикал адолатни таъминлашга эришиш мумкинлиги назарда тутилади.

Баъзан эса узоқ муддат фойдаланиладиган бино, иншоот ва машинадан аҳоли фойдаланиш ҳисобига кўрадиган наф суммасини ҳисоблаш, ундан даромад олиш билан боғлиқ харажатларни чегириб ташлаш ҳамда қолган қисмидан солиқ ундириш қийинчилик туғдиради. Аввало, бу борада аҳоли даромадини яширишга уринса, қолаверса, мулкни сақлаб туриш, қайта таъмирлаш билан боғлиқ харажатларни ҳисоблаб чиқиб, уни солиққа тортиладиган базадан чегириб ташлаш амалиётининг шаклланмаганлиги билан изоҳланади. Шу сабабдан, нисбатан адолатсиз саналса-да, аксарият ҳолларда шартли даромадни солиққа тортиш усулидан амалиётда кенг фойдаланилади.

Республикада даромад солиғи таркиби, асосан, иш ҳақи ҳисобига шаклланиб, у ривожланган давлатларда ҳам аҳоли даромадининг асосий қисмини ташкил этади. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолининг ялпи даромади ҳақида гап борар экан, уни фақат иш ҳақи билан баҳолаш мантиққа тўғри келмайди. Шу боис бошқа ресурслардан олинган даромадни ҳам ҳисобга олиш керак. Чунки иқтисодий эркинлик бўлгач, аҳоли қонун билан тақиқланмаган фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин. Аҳоли даромадлари таркиби бозор ислохотларининг таъсири ва иқтисодиётнинг умумий аҳволига мос равишда шаклланиб келмоқда. Унга тадбиркорлик даромади, томорқа даромади, мулкдан келадиган даромад ва ёлланиб ишлашдан олинadиган иш ҳақи каби бир қатор даромадларни киритиш мумкин (2-жадвалга қаранг).

Жадвал маълумотларидан англашиладики, Ўзбекистонда охириги 4 йил давомида аҳоли даромадларида иш ҳақи ўртача 35 фоизни ташкил этган бўлса, тадбиркорлик даромади 49 фоизга етди.

Бозор даромади иш кучи, капитал, ер ёки бошқа бойлик ўз эгаси томонидан самарали ишлатилиши натижасида ишлаб топилadиган даромад ҳисобланади. Унинг аҳоли учун аҳамияти ортиб бориши бозор муносабатлари қарор топишидан дарак беради дейиш мумкин. Кейинги йилларда жадал ривожланиб бораётган шундай даромадлардан бири – тадбиркорлик даромадига тўхталсак, бу борада давлат томонидан улар манфаатини ҳимоя қилишга қара-

тилган ҳуқуқий асос яратилган. Тадбиркорлик фаолияти давлат томонидан молиявий-ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб келинмоқда. Чунки тадбиркорлар синфи бозор иқтисодиётининг ички ҳаракатлантирувчи кучидир.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикасида аҳолининг даромад ва харажатлари таркиби⁴¹ (фоизда)

№	Кўрсаткичлар	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил
I	Аҳоли даромадлари, жами	100,0	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:					
1	иш ҳақи	32,1	33,3	37,2	38,9
2	тадбиркорлик, шу жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларива мол-мулк сотишдан олингандаромад	52,1	49,9	46,8	46,6
3	нафақа ва ижтимоий тўловлар	15,8	16,8	16,0	14,5
II	Аҳоли харажатлари, жами	100,0	100,0	100,0	100,0
шу жумладан:					
1	товар ва хизматлар сотиб олишхаражатлари	74,8	76,0	74,2	72,4
2	солиқ ва мажбурий тўловлар	6,8	6,6	7,7	7,2
3	бошқа харажатлар	18,3	17,4	18,1	20,4

Солиқ манбаи ҳақида фикр юритиларкан, бу борада А.Смит таълимотига тўхталишни лозим топдик. А.Смит даромад ва ундан ундириладиган солиқ манбаини қуйидаги турларга бўлади: «Барча инсонлар учун даромад манбаи уларнинг ўз ихтиёрларида бўлган меҳнати ёки капитали ёхуд ери ҳисобланади. Меҳнат орқали топиладиган даромад иш ҳақи, фақатгина даромад топиш мақсадида бирон-бир фаолият турига сарфланган капиталдан келган даромад фойда, маблағни фаолият турининг маълум бир кўришига йўналтиришдан эмас, балки қарз бериш сифатида

⁴¹ Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланди.

ишлаб топилган даромад фоиз ёки пулнинг ошиши деб аталади. Ер билан боғлиқ фаолиятдан келадиган даромад рента дейилади ва у ер соҳибига тегади. Мавжуд бошланғич манбаларнинг бирортасидан даромадга эга бўлинади ва барча солиқлар бевосита ёки билвосита иш ҳақи, фойда ёки ер рентасидан тўланади».⁴²

Д.Рикардо эса: «Солиқлар мамлакатдаги мавжуд ер ва меҳнат маҳсулининг ҳукумат ихтиёрига ўтадиган бир қисмини ташкил этиб, пировардида у доимо ёки капиталдан, ёки даромаддан тўланади», – деб А.Смитнинг солиқ манбалари борасидаги фикрини мантикий давом эттиради.⁴³

Классик мактаб вакилларининг юқоридаги солиқ манбаи борасидаги ёндашувларидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикасида амал қилиб келадиган жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолиятдан ундириладиган даромад солиғини қайси туркумга киритиш мумкин деган савол туғилиши табиий.

Юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар 1999 йилга қадар қайд қилиш китоби асосида ҳисобланган даромад суммасидан даромад солиғи тўлаб келган. Улардан ҳар бир кўрсатган хизмат ёки сотган маҳсулотлари миқдори, ишлаб топилган фойда ва у билан боғлиқ харажатлар солиқ органи томонидан тақдим этилган қайд қилиш китобида ифодаланиб, ҳисобланган даромаддан солиқ тўланган ёки солиқ манбаи даромад бўлган. Шу вақтларда солиқ субъектларида маҳсулот ва хизматлар миқдорини, харажат ва даромад суммасини бузиб кўрсатиш орқали солиқдан қочишга иштиёқ кучайиб борди. Бюджетга эса кутилган солиқ суммалари келиб тушмади. Охир-оқибат солиқдан қочишга мойилликнинг кучлилиги эътиборга олиниб тадбиркорлик фаолиятдан солиқ ундириш тизимига ўзгартиришлар киритилди.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети 2009 йил 22

⁴² Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Социально-экономическая литература, 1962. – С.618.

⁴³ Рикардо Д. Сочинения. Т.1. Начало политэкономии и налогового обложения. Пер. с англ. – М.: Госполитиздат, 1955. – С.129.

декабрдаги ПҚ-1245-сонли, 2010 йил 24 декабрдаги ПҚ-1449-сонли ва 2011 йил 30 декабрдаги ПҚ-1675-сонли қарорнинг 11-иловасида ўз ифодасини топган, уларга кўра, жисмоний шахслар тадбиркорлик даромадига солинадиган солиқнинг ставкалари озиқ-овқат, ноозиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматлар учун ойига энг кам ойлик иш ҳақининг маълум миқдоригача қилиб белгилаб қўйилган. Солиқ субъекти жойлашган жойига қараб ўзгартириш коэффицентлари қўлланилади (1-иловага қаранг).

Даромадни солиққа тортишнинг бундай усули ўзининг ижобий ва салбий хусусиятларига эга. Бюджет нуқтаи назаридан субъектлар фаолиятини назорат қилиш ва солиқ суммасини ундириш билан боғлиқ харажатлар қисқарганлиги, солиқ суммасини ҳисоблаш тизими соддалашганлиги, даромадни солиқдан яшириш ҳолларининг қисқариши, белгиланган солиқ тушумлари, субъектлар фойда ёки зарар кўришидан қатъи назар, олдиндан ундирилиши каби бир қатор афзалликларга эгалигидир.

Тадбиркорлик субъектлари учун янги тартиб даромад ва харажатлар китобини юритиш муаммосидан озод этган бўлса-да, қуйидаги салбий хусусиятларга эга:

– биринчидан, солиқ билан тадбиркорлик даромади ўртасида назарий асосланган даражада боғлиқлик мавжуд эмас;

– иккинчидан, бу усул солиқ субъектлари ўртасида солиқ юқининг нотекис тақсимланишига олиб келади;

– учинчидан, даромад ёки фойда эмас, балки фаолият тури солиқ объекти бўлиб, бу тадбиркорлик капитали ҳам солиққа тортилиши эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатади. Капиталнинг солиққа тортилиши тадбиркорлар сонининг қисқаришига олиб келади;

– тўртинчидан, соҳада молиявий имконияти юқори тадбиркорларнинг сақланиб қолиши (монополистик ҳаракатнинг вужудга келиши);

– ноқонуний фаолиятнинг авж олиши (назорат органи ходимлари билан келишган ҳолда солиқларни тўламасдан фаолият кўрсатиш) каби нохуш ҳолатларнинг кучайиши;

– қатъий солиқ энг кам иш ҳақи миқдори билан ўлчаниб, энг кам иш ҳақининг ҳар йили 1 – 2 марта ўзгариши халқ

учун кувонч олиб келса, тадбиркорлик субъектлари учун қийинчиликларга (солиқ миқдори ошишига) сабаб бўлаётгани ҳаётий ҳақиқатдир.

Илмий адабиётларда даромад солиғига «аҳоли даромадининг бир қисмини давлат бюджетига ундириш шакли» деб таъриф берилади.⁴⁴ Таърифга кўра, тадбиркор даромадга эга бўлгандан кейин амалдаги солиқ ставкаларидан келиб чиқиб унинг бир қисмини давлат бюджетига тўлаши керак. Амалдаги қонунчилик эса тадбиркорлик фаолиятидан ундириладиган даромад солиғи манбаи даромад (фойда) эмаслиги, балки фаолият тури ва жойлашган жойи солиқ манбаи эканлигини кўрсатади.

Баён қилиб ўтилган фикрлар тадбиркорлик фаолиятидан ундириладиган даромад солиғининг манбаи даромад ёки капитал бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Капиталдан солиқ ундириш эса салбий оқибатларга эга, бу борада И.Озеров: «Капиталдан солиқ ундириш уни ўлдиришдир...»⁴⁵ – деган бўлса, Ж.Сисмонди ўз қарашларини: «Доимо ҳар бир даромадда ишлатилмасдан қоладиган шундай қисм мавжудки, уни ҳимоя қилмаслик давлат бюджети учун солиқ объектдан воз кечиш ва келажакдаги ресурсдан маҳрум бўлиш демақдир...»⁴⁶ – деган жумла билан ифодалаган.

Биз давлатнинг солиқлар борасида бу каби йўл тутишига маълум маънода аҳолида солиқ маданияти етарли даражада шаклланмагани сабаб деб ҳисоблаймиз. Чунки, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, баъзи тадбиркорлар рўйхатга олиш китоби асосида солиқ тўлаган даврларда даромадининг бир қисмини солиқдан яширишга ҳаракат қиларди.

Тадбиркорлик фаолияти жадал ривожланаётган давлатлар солиқ тизимини кўздан кечирсак, уларнинг аксариятида солиқ манбаи даромад эканлигини кузатиш мумкин. Масалан, Хитойда ёрдамчи хўжалик ва тадбиркорлик фаолияти даромад солиғига тортилиб, тегишли солиқ чегирмалари ҳам белгиланган (3-жадвалга қаранг).

⁴⁴ Финансово-экономический словарь / Под ред. М.Г.Назарова. – М.: Финстат-информ, 1995. – С.142.

⁴⁵ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.77.

⁴⁶ Ўша жойда.

**Хитойда ёрдамчи хўжалик ва тадбиркорлик
фаолиятдан олинадиган даромад солиғи ставкалари⁴⁷**

№	Ойлик даромад миқдори	Солиқ ставкаси, %	Чегирма, юан
1.	5000 юангача	5	0
2.	5001 юандан 10000 юангача	10	250
3.	10001 юандан 30000 юангача	20	1250
4.	30001 юандан 50000 юангача	30	4250
5.	50000 юандан ортиғига	35	6750

Ҳозирги пайтда республикада мавжуд иқтисодий ҳолатни эътиборга олган ҳолда баъзи солиқларни даромад манбаининг ўзида ушлаб қолиш нафақат бюджет нуқтаи назаридан, балки солиқ субъектлари манфаати учун ҳам фойдадан холи эмас. Жисмоний шахслар даромад солиғидаги ҳиссаси ўсиб бораётган шундай даромадлардан бири фоиз тўловлари (дивиденд)дир. Бунинг ўзига хослиги субъектнинг солиқдан қочиш имконияти йўқлиги билан изоҳланади.

Дивиденд суммаларини солиққа тортишнинг ўзига хослиги шундаки, у юридик шахслар даромади билан бевосита боғлиқлик касб этади. Мавжуд солиқ, Кейнс таълимотида келтириб ўтилганидек, фоиз тўловлари аҳамиятининг пастлиги, аҳолининг бу каби қимматбаҳо қоғозларга ишончсизлиги оқибатида улар даромадининг истеъмолга ва ўлик пул ҳолатидаги жамғаришга ёки буларнинг акси кузатилган вазиятда қимматбаҳо қоғозлар сотиб олишга йўналтиришга хизмат қилиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб давлат мулкани хусусийлаштиришнинг ўзига хос тарзи – уларни акциядор жамиятларга айлантириш ва акцияларини фонд бозорлари орқали сотиш тад-

⁴⁷ Попова Л.В. Налоговые системы зарубежных стран: Учеб.-метод. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Дело и Сервис, 2011. – С.272.

бирлари кенг кўламда амалга ошириб келинмоқда. Бу жараёни янада ривожлантириш мақсадида «Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2003 йил 24 январдаги 3202-сонли Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони 4-банди билан жисмоний шахсларнинг хусусийлаштирилган корхоналар негизида барпо этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг акциялари бўйича дивиденд ҳолида олган даромадлари 5 йилга солиқдан озод қилинган. Тадбирни амалга оширишдан кўзланган асосий мақсад хусусийлаштириш жараёни тезлаштириш ниятида қимматбаҳо қоғозлар савдосини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатишдан иборат. Аммо юқори ликвидликка эга бўлган корхоналар қимматбаҳо қоғозлари аҳолининг моддий жиҳатдан яхши таъминланган тоифаси қўлида, уларнинг фоиз тўловлари сифатида олган даромадларини қайта тақсимлаш орқали ижтимоий табақаланишни юмшатиш мумкин. Қолаверса, дивиденд суммасини солиқдан озод этиш унинг ҳисобига бюджетга тушаётган тушумларнинг бир қисмидан маҳрум бўлиш демакдир. Мавжуд имтиёз акциядорлик жамиятлари томонидан иш ҳақи, ишчи-хизматчиларни моддий рағбатлантириш суммаларининг бир қисмини дивиденд шаклида тақсимлаш орқали солиқдан қочишга бўлган ҳаракатларнинг кучайишига олиб келиши мумкин. Демак, дивиденд суммасини даромад солиғидан озод этиш масала ечимининг энг мақбул кўриниши деб ҳисобламаймиз.

Бу борада солиқ манбаини инфляция таъсиридан ҳимоя қилиш республикамиз учун долзарб масаладир. Сўнгги йилларда инфляция ва солиқлар таъсирида қимматбаҳо қоғозлар учун тўланадиган дивиденд суммаси аҳамияти пасайиши қимматбаҳо қоғозлар савдосига салбий таъсир кўрсатмоқда. Дивиденд суммасини ҳисоблашнинг амалдаги формуласи қуйидагича:

$$\begin{aligned} \text{СС} &= \text{ДС} / 100 \cdot 10 \\ \text{ДС} &= \text{АС} \cdot \text{ФС} / 100 \end{aligned}$$

бу ерда:

- СС – солиқ суммаси;
- ДС – дивиденд суммаси;
- АС – акция суммаси;
- ФС – фоиз ставкаси.

Мисол тариқасида «Ўзсаноатқурилишбанк» очиқ акциядорлик тижорат банкининг акцияларини олсак, 2011 йили битта акциянинг номинал қиймати 2475 сўм, жисмоний шахслар учун имтиёзли акция фоиз тўлови 20 фоизни ташкил этган. Дивиденд суммасини амалдаги формула билан ҳисобласак, у

$$ДС = 2475 \cdot 20/100 = 495 \text{ сўмга тенг бўлади.}$$

Солиқ суммаси = $495/100 \cdot 10\%$ (солиқ ставкаси) = 49,5 сўм ёки солиқ ундирилгандан сўнг дивиденд суммаси 2 фоизга камайди. 2011 йили инфляция кўрсаткичи 7,3 фоиз бўлганини эътиборга олсак, даромаднинг ҳақиқий ўсган қисми 10,7 фоизни ташкил этади. Агар маблағ харид қувватини ўлчасак, ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) дефлятори кўрсаткичидан фойдаланиш талаб этилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда дивиденд суммасини солиққа тортишда солиқ даромаднинг ҳақиқий ўсган қисмини қамраб олишига эришиш муҳим масала эканлигини таъкидлаш мумкин. Бу борада қуйидаги формулани қўллаш тавсия этилади:

$$C_m = C \times (R - P) / R$$

бу ерда:

C_m – даромаднинг ҳақиқий ўсган қисмини қамраб олувчи солиқ ставкаси;

C – қонуний ҳижатдан ўрнатилган солиқ ставкаси;

R – фоиз тўловлари;

P – инфляция кўрсаткичи.

«Ўзсаноатқурилишбанк» очиқ акциядорлик тижорат банкининг акциялари мисолида келтирилган маълумотларни мавжуд формулага татбиқ этсак, натижа қуйидагича бўлади:

$$C_m = 10 \cdot (20 - 7,3) / 20 = 6,4$$

Формула дивиденддан ундириладиган даромад солиғи ставкаси 2011 йили 10 фоиз эмас, балки 6,4 фоиз бўлганда даромаднинг ҳақиқий ўсган қисмини қамраб олишини кўрсатмоқда. Агарда ЯИМ дефлятори кўрсаткичига нисбатан олинса, даромаднинг ҳақиқий ўсган қисмини қамраб олувчи солиқ ставкаси 2,5 фоизни ташкил этиши ойдинлашади.

Ер солиғи манбаи ундан келиши мумкин бўлган даромад ёки томорқа даромадидир. У собиқ тузум даврида ҳам қишлоқ аҳолисининг муҳим даромад манбаи ҳисобланиб, табиатан бозор иқтисоди талабларига мос келади. Аммо собиқ Иттифоқ давридаги ерга муносабат билан бугунги кундаги ҳолат бир-биридан тубдан фарқли. Жумладан, 1960 йиллардан кейин аҳолига ер ажратиш деярли тўхтаиб қўйилган, буни соҳа мутахассислари ер ажратиш буржуа психологиясини туғдирувчи восита, коммунистик жамият барпо этиш стратегиясида аҳамиятсиз тушунча сифатида қаралгани билан боғлиқлигини таъкидлашади.⁴⁸

Ерга бўлган синфий муносабат Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан ўз даврида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми ва Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1989 йил 15 августдаги «Колхозчилар, совхоз ишчилари, фуқаролар шахсий томорқа хўжаликлари ва индивидуал уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида»ги қарори қабул қилингандан сўнг ўз аҳамиятини йўқотди дейиш мумкин. Қарор қабул қилингунга қадар шахсий томорқа хўжаликлари ихтиёрида 125,8 минг гектар ёки умумий экин майдонининг бор-йўғи 3 фоизи бўлган. Бугунги кунга келиб эса аҳоли ихтиёридаги ер майдонлари 691,1 минг гектарни ташкил этиб, 1989 йиллар бошига нисбатан 5,5 марта ўсган.

Юқоридаги қарорнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

⁴⁸ Аббосхўжаев О., Олимжонов О. Мустақил иқтисодиёт одимлари: ўтмиш ва бугун // Халқ сўзи. 2001 йил 13 апрель.

тўғрисида фикр юритганда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим:

«энг аввало, меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан банд бўлмаган қисми, асосан, қишлоқда яшаётган хотин-қизлар ва ёшлар ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиниб, шу тариқа қишлоқда ишсизлик кучайиб бориш хавфининг олди олинди;

моддий аҳволи ўта оғирлашган аҳолининг реал даромадини оширишга, шунингдек, шартномалар асосида қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштириш билан шуғулланаётганларга меҳнат дафтарчалари ҳамда уларга қариганда нафақа олиш ҳуқуқини бериш билан қишлоқ аҳолиси учун ижтимоий кафолатларни мустаҳкамлашга асос яратилди. Бундан ташқари, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги кескинликка барҳам беришга эришилди. Шахсий томорқа эгалари озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўз оиласини таъминлашдан ташқари истеъмол бозорини шу маҳсулотлар билан тўлдиришга катта ҳисса қўша бошладилар».⁴⁹

Статистик кўрсаткичларга мурожаат қилсак, 2011 йили жами етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларида аҳоли ҳиссаси юқорилигини кўриш мумкин. Жумладан, етиштирилган сабзавот маҳсулотларининг 63,8 фоизи, картошканинг 77,8 фоизи, мева маҳсулотларининг 50,9 фоизи, узумнинг 42,7 фоизи, гўштнинг 95 фоизи, сутнинг 96,1 фоизи, тухумнинг 58 фоизи аҳоли ҳиссасига тўғри келади (1-диagramмага қаранг).

Унинг ҳиссаси аҳоли ижтимоий тоифаларига қараб бибиридан фарқланади. Масалан, томорқа даромади 2010 йили ишчилар даромадида 9,7 фоизни, хизматчилар даромадида 11,7 фоизни, тадбиркорлар даромадида 16,5 фоизни, нафақахўрлар даромадида 4,8 фоизни ҳамда қишлоқ хўжалигида банд аҳоли даромадида энг юқори – 46,8 фоизни ташкил қилган.

Даромаднинг бу тури борасида фикр юритилганда кўпчилик ундан тадбиркорлик мақсадида, яъни бирон маҳсулот етиштириб бозорда сотиш учун фойдаланмаймиз,

⁴⁹ Ўша ерда.

2011 йили етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг мулкчилик шакли бўйича тақсимоти

даромад қилмаймиз, шундай экан, нега солиқ тўлашимиз керак деб ҳисоблайди. Албатта, ердан қандай фойдаланиш ҳар кимнинг ўзига боғлиқ.⁵⁰

Томорқа даромадини фақат пул кўринишида баҳолаш (натурал истеъмолни эътиборга олмаслик), назаримизда, унчалик тўғри эмас. Чунки у оилаларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабини баҳоли-қудрат қондириб келмоқда. Натурал истеъмол туфайли аҳоли бозордан маҳсулот харид этиш ташвишидан қутулади, харажатлардан ҳам озод бўлади. Иқтисод қилинган даромади эвазига эса ўзининг бошқа эҳтиёжларини қондиради.

Томорқа хўжалигидан келадиган даромадни фақат ер ва ундан келадиган даромад билан чегаралаш унчалик тўғри эмас. Чунки даромаднинг бу тури чорвачилиқдан, чорвачилик ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашдан келадиган даромадларни ҳам ўз ичига олади. Солиқ кодексининг 179-моддаси 12-бандига кўра, жисмоний шахслар уй хўжалигида, шу жумладан, деҳқон хўжалигида етиштирилган ҳайвонларни тирик ҳолда ҳамда уларни сўйиб,

⁵⁰ Ўлмасов А. Оила иқтисоди. — Тошкент: Меҳнат, 1998. — Б.24.

маҳсулотларини хом ёки қайта ишланган, табиий ва қайта ишланган ҳолда сотишдан, чорвачилик, асаларичилик ва деҳқончилик маҳсулотларини сотишдан олинадиган даромадлар солиқдан озод этилган (гулчилик бундан мустасно).

Жаҳон миқёсида жадал ривожланиб бораётган яна бир даромад тури яширин иқтисодий фаолият ёки ноқонуний ишлаб топилган даромаддир. Аксарият ҳолларда бундай даромадлар миллий доирадан умумжаҳон миқёсига чиқиб бораётганлиги уни солиқдан яширишнинг янада авж олишига туртки бўлмоқда. Ваҳоланки, улар узоқ йиллардан бери солиқ муносабатларида «ўз қонун-қоидалари»га эга.⁵¹

Ноқонуний даромадлар турли-туман (пора, босқинчилик, яширин фаолият кўрсатиш, наркотик моддалар, қуро-л-яроғ савдоси ва ҳ.к.) бўлиб, уларни аниқлаш ҳамда солиққа тортиш жуда мураккабдир. Сабаби, улар ўз тусини тез ўзгартиришга мойил.

Умумжаҳон амалиётидан маълумки, катта миқдордаги бундай даромадлар илк даврларда жиноий ҳаракатлар орқали ишлаб топилади. Вақт ўтиши билан эса уларни «тозалаш» ёки кўпайтириш мақсадида иқтисодий фаолиятларга жалб қила бошланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳам ноқонуний даромад топишга интилиш иқтисоднинг турли соҳаларида мавжуд эмас деб бўлмайди. У, албатта, қонуний белгиланган меъёрларни бузиш ёки уларни чеклаб ўтиш орқали содир этилади. Натижада, бир томондан, давлат бюджетига зиён етса, иккинчидан, даромадлар ўртасида кескин фарқ юзга келади. Бу ҳолатда солиқ даромадлар ўртасидаги табақалашувни тартибга солишга ожизлик қилиши, инфляциянинг авж олиши орқали аҳолининг маълум тоифаси турмуш тарзи ёмонлашади.

Демак, ноқонуний даромад амалдаги қонуний ҳужжатларни чеклаб ўтган ҳолда онгли равишда ишлаб топилган ва солиқдан яширилган даромаддир. Аҳолининг ноқонуний даромад топишга интилишига солиқ маданияти шакллан-

⁵¹ «Грязные» деньги — что это такое / Под ред. Коттке Клаус. — М.: Дело и сервис, 1998. — С.38.

магани ҳамда амалдаги солиқлар юки юқорилиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Солиқлар борасида ноқонуний даромад топишни шартли равишда икки турга ажратиш мумкин: ҳужжатларни қалбакилаштириш натижасида бир қисм даромадни солиқдан яшириш ёки ҳеч қандай ҳужжатсиз яширин фаолият кўрсатиш. Биринчи тоифа кўпроқ юридик шахслар, иккинчи тоифа эса жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолиятига таллуқли.

Жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолияти, асосан, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва савдо-сотикдан иборат бўлиб, айрим жисмоний шахслар даромадини солиқдан яшириш мақсадида пинҳона фаолият кўрсатади. Савдо-сотик соҳасидаги ноқонуний фаолиятлар салбий таъсири фақатгина бюджет тушумларига салбий таъсири билан изоҳланса, ишлаб чиқариш борасидаги яширин фаолият анча хавфлидир. Сабаби, яширин фаолият учун тадбиркор томонидан озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳаси танланганда у инсон соғлиғи билан боғлиқ бўлади. Мисол тариқасида спиртли маҳсулотлар ва чигитдан ишлаб чиқариладиган истеъмол ёғини келтириш мумкин.

Истеъмол ёғи ишлаб чиқаришга тўхталиб ўтсак, у кенг аҳоли қатлами томонидан истеъмол қилинадиган акциз солиғи ундириладиган маҳсулотлар сирасига кириб, бюджет тушумларида ҳам юқори салмоққа эга. Истеъмол ёғини ишлаб чиқариш мураккаб технологик жараён, ундан 76 фоиз ем маҳсулотлари ва 16,5 фоиз қора ёғ чиқади. Қора ёғдан эса 85 фоиз рафинация қилинган истеъмол ёғи, 12 фоиз соабсток олинади. Ҳозирги вақтда техник чигит миқдори чекланганлиги сабабли, тизим корхоналари ишлаб чиқариш қувватларидан атиги 50 – 55 фоизга фойдаланиб келмоқда. Сўнгги йилларда пахта чигитидан яширин ҳолда маҳсулот ишлаб чиқарувчи кичик цехлар ҳам бунга салбий таъсир кўрсатяпти. Улар хомашёни ташиш жараёнида (шунинг оқибатида «Ўзпахтасаноат» уюшмаси корхоналари томонидан жўнатилган ва «Ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати» уюшмаси корхоналари томонидан қабул қилинган техник чигит физик ҳамда кондицион ҳажми ўртасидаги фарқ 2011 йили 25,2 минг тоннани ташкил этган) ёки экиш учун

тайёрланган (химикатлар билан ишлов берилган) уруғлик чигитни ноқонуний ҳолда ўзлаштириб қайта ишлаш ҳолатлари мавжуд.⁵²

Тадбиркорлар бу каби норасмий фаолият билан шуғулланиш орқали солиқлардан қочишдан ташқари давлат мулкнинг талон-торож бўлишига, шу турдаги корхона ишчиларининг хомашё етишмаслиги сабабли ишсиз қолишига, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифатсиз бўлишига ҳамда аҳоли соғлиғига зиён етишига сабабчи бўладилар.

Жисмоний шахслар мол-мулк солиғининг манбаини аниқлашда икки хил ёндашув амал қилади. Биринчи усул мулкдор оладиган даврий (йиллик) рента тўловлари қийматига асосланиб солиқ манбаи – мулк соҳибининг йил давомида ундан фойдаланиш ҳисобига олган даромадлари миқдори ҳисобланса, иккинчи усул объектнинг капитал қийматини назарда тутиб иншоотларнинг қийматини ўзида ифода этади. Қиймат ҳар бир давлатда бу борада қабул қилинган тартибдан келиб чиққан ҳолда бозор нархлари бўйича ёки шартли баҳолаш орқали амалга оширилиши мумкин.

Жисмоний шахслардан ундириладиган мол-мулк солиғи нафақат иқтисодий функцияни бажаради, балки ўзига хос психологик омил ҳам бўлиб, солиқ субъектларининг мулкий муносабатларига таъсир кўрсатади.

Мол-мулк солиғининг амал қилишига бўлган заруратни назарий жиҳатдан қуйидагича ифодалаш мумкин:

- мавжуд солиқ тури маҳаллий бюджетларнинг даромад манбаларидан бири бўлиб, солиқ субъектининг маҳаллий ижтимоий хизматлардан фойдаланганлиги учун тўловдир. Хизматлардан фойдаланганлик даражасини мол-мулк қиймати белгилаб беради;

- у ўзига хос қайта тақсимлаш воситаси ҳисобланади. Катта мол-мулк эгаси ўз-ўзидан яхшигина молиявий имкониятга эга ҳисобланиб, аҳолининг бошқа тоифаларига нисбатан кўпроқ солиқ тўлашга мажбур;

⁵² «Ўзпахтасаноат» ва «ЕҒ-мой ва озиқ-овқат саноати» уюшмалари маълумотлари.

- мол-мулк солиғи даромад солиғи қамровига кирмай қоладиган, яъни мулкдан тадбиркорлик мақсадида фойдаланишдан кўрилган даромаднинг бир қисмини қамраб олиш имконини беради;

- ўзига хос психологик таъсир кучига эга бўлиб, мол-мулкка эгалик ҳиссини ошириши ёки сусайтириши мумкин.

Солиқ манбаларига бағишланган параграфга яқун ясарканмиз, тадбиркорлик фаолиятдан ундириладиган солиқ манбаи даромад ёки фойда эмаслиги, балки фаолият тури солиқ манбаи эканлигини, даромад билан ундан ундириладиган солиқлар ўртасида назарий асосланган даражада боғлиқлик йўқлигини айтиб ўтиш мумкин. Назарий жиҳатдан олганда, солиқ манбаи фаолият тури ёки фаолият кўрсатиладиган жой эмас, балки даромад ёки фойда бўлиши талаб қилинади. Яъни солиқ субъекти даромадга эга бўлгандан кейин амалдаги солиқ ставкаларидан келиб чиқиб унинг бир қисмини давлат бюджетига тўлаши керак. Шу билан бирга, айрим даромадлар, субъектларнинг солиқдан қочишга бўлган мойилликлари юқорилиги сабабли солиққа тортилмай қолмоқда. Мавжуд ҳолат фақат бюджет тушумларига салбий таъсир қилибгина қолмасдан, баъзан давлат мол-мулки талон-торож қилиниши ва аҳоли соғлиғига хавф туғдириши кузатилмоқда.

Дивидендни солиққа тортишда даромаднинг катта қисми инфляция таъсирига тушиб қолаётганлиги сабабли, қимматбаҳо қоғозлар бозорини ривожлантириш ва аҳоли маблағларини мавжуд соҳага кенгроқ жалб қилиш мақсадида солиқ фақатгина даромаднинг ҳақиқий ўсган қисмини қамраб олишига эришиш долзарб масалалардан биридир.

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН УНДИРИЛАДИГАН СОЛИҚ ТИЗИМИНИНГ ТАҲЛИЛИ

2.1. Солиқ объектлари ва улар солиққа тортилганлик даражасининг республикадаги ҳолати

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахсларнинг бюджет тизими билан солиқлар бўйича ўзаро муносабатлари Солиқ кодекси билан тартибга солиб келинмоқда. У нисбатан қисқа, лекин ўзига хос ривожланиш тарихига эга. Ана шу давр мобайнида солиқ тизими мустақил давлатчилик талаблари ва бозор муносабатларига ўтиш жараёнида вужудга келувчи иқтисодий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириб келинмоқда.

Амалдаги Солиқ кодекси собиқ Иттифоқ давридаги қўлланиб келинган солиқлар борасидаги қонуний ҳужжатлардан тубдан фарқ қилиб, бозор иқтисодиёти талабларини ўзида акс эттирган дейишга ҳақлимиз. Шу ўринда собиқ Иттифоқ даврида жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғига қисман тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Собиқ Иттифоқ даврида даромад солиғи тўловчи солиқ субъектларининг олти тоифаси мавжуд бўлиб, биринчи тоифага меҳнат вазифаларини бажаришдан даромад оладиган ва уларга тенглаштирилган шахслар, иккинчи тоифага асосий иш жойидан ташқари жойда бир марталик ишларни бажаришдан даромад ва бошқа тўловлар оладиган шахслар, учинчи тоифага муаллифлик қалам ҳақи оладиган шахслар, тўртинчи тоифага яқка тартибдаги меҳнат фаолиятидан даромад оладиган шахслар, бешинчи тоифага деҳқон хўжалиги юритишдан даромад оладиган шахслар, ниҳоят, олтинчи тоифага бошқа даромад оладиган шахслар киритилган. Ушбу гуруҳланишлар ўртасидаги асосий фарқ фаолият турига қараб солиқ ставкаларининг турлича белгиланганидир. Энг имтиёзли солиқ ставкалари

ёлланиб ишловчи ишчи ва хизматчилар учун бўлиб, у 13 фоизни ташкил қилган, энг юқори солиқ ставкалари эса якка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи шахслар учун (хунармандлар учун 65 фоиз, ёзувчилар учун эса асарнинг қаерда (мамлакатда ёки чет элда) чоп қилинганига қараб 75 фоизгача, бошқа даромадларга нисбатан 69 фоизгача) қўлланиб келинган.

Гуруҳланишни кўздан кечирганимизда энг паст солиқ ставкалари давлат корхона ва ташкилотларида ёлланиб ишловчилар учун, энг юқори ставкалар эса якка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи аҳоли учун қўлланилганига гувоҳ бўламиз.

Амалдаги қонунчилигимизга кўра, субъектларни чегаралаш собиқ тузум давридаги каби аҳолининг ижтимоий мансублигига ёки даромад манбалари ва уларнинг шаклланишига биноан эмас, балки бозор иқтисодиёти ҳукмронлик қилаётган мамлакатлардаги сингари доимий яшаш (резидент) ва вақтинча яшаш (норезидент) белгилари бўйича амалга оширилмоқда. Бу *Солиқ кодексининг 19-моддасида* ўз аксини топган, унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг резиденти мақомини олиш учун республикада доимий яшаш ёки молия йилининг исталган даврида 183 кун ёки ундан кўпроқ муддатда яшаган бўлишлик талаб этилади. Резидент бўлмиш жисмоний шахсга унинг Ўзбекистон Республикасидаги, шунингдек, ундан ташқаридаги фаолияти манбаларидан олинган даромадлари бўйича, резидент бўлмаган жисмоний шахсга эса Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги фаолиятидан олган даромадлари бўйича солиқ солинади.

Жисмоний шахслар даромадини солиққа тортиш мақсадида уларга резидент ёки норезидент мақомини беришнинг юқоридаги тартибини Россия, Қозоғистон, Эстония, Франция, Англия, Чили, Янги Зеландия каби бир қатор давлатлар солиқ тизимида ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси солиқ амалиётида жисмоний шахслар жами йиллик даромади солиқ солиш объекти бўлиб, *Солиқ кодексининг 171-моддасида* кўрсатиб ўтилганидек, унга солиқ тўловчи олиши лозим бўлган (олган) ёки текинга олган пул ёхуд бошқа маблағлар, шу жумладан:

- меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлар;
- рағбатлантириш хусусиятига эга даромадлар;
- компенсация тўловлари;
- ишланмаган вақт учун тўланган ҳақ;
- мулкӣ даромад;
- моддий наф тарзидаги ва бошқа даромадлар киради.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли даромадлари таркибида меҳнатга ҳақ тўлаш шаклида олинadиган даромадлардан ташқари мулкӣ даромадлар ҳам ўз ўрнини топиб бормoқда. Унга фоизлар, дивидендлар бўйича олинган даромад, мол-мулкни ижарага беришдан келадиган даромадлар киради. Унинг аҳоли даромадлари таркибидаги ҳиссаси пастлигича қолмоқда. Бу мулкдан тадбиркорлик билан фойдаланиш санъати ҳали халқимизнинг муайян қисмида шаклланиб улгурмаганлиги ёки баъзи ҳолларда уни расмийлаштирмаслик билан боғлиқдир.

Аҳолининг дивиденд шаклидаги даромадларига белгиланган солиқ имтиёзларининг 1998 йил 1 июлдан бекор қилиниши муносабати билан дивиденд ва фоизлардан олинadиган солиқлар миқдори кўпайишига эришилди дейиш мумкин. Унинг миқдори 1998 йили 4,0 млн сўм бўлган эса, 2011 йили мазкур кўрсаткич 4,7 млрд сўмдан ортиқни ташкил этган. Давлат томонидан қимматбаҳо қоғозлар бозорини ривожлантириш юзасидан ҳуқуқий-меъёрий база яратилган бўлса-да, аҳолининг иштирокини қониқарли даражада дейиш ноўрин. Буни қуйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкин:

– биринчидан, психологик омил таъсири ёки республика аҳолисининг асосий қисми қимматбаҳо қоғозларга ишончсизлик кўзи билан қараётганлиги. Чунки собиқ Иттифоқнинг тарқаб кетиши ва республикаларнинг мустақил бўлиши аҳоли кўлида йиллар мобайнида йиғилган облигацияларнинг қолиб кетишига олиб келди;

– иккинчидан, кўп вазиятларда аҳоли қимматбаҳо қоғозлар бозорини тўғри таҳлил қилолмаслиги ва бу борада уларга фонд бозоридида ҳолисона хизмат кўрсатадиган нодавлат тузилмалар етарлича шаклланмаганлиги натижасида, айрим ҳолларда истиқболсиз корхоналар акцияларини сотиб олиш орқали зарар кўриладиганлиги;

– учинчидан, дивиденд суммасининг бир қисми инфляция таъсирига тушиб қолаётганлиги.

Шу сабабли аҳоли бир қисми топган пулини жамғаришнинг турли шакллари кўринишида сақлашни маъқул топаётган бўлса, иккинчи қисмининг даромади ижтимоий зарур товар ва хизматлар харидига етяпти, холос. Натижада давлат хусусийлаштиришни қўллаб-қувватлаш, фонд бозорини ривожлантириш, аҳоли маблағларини қимматбаҳо қоғозлар сотиб олишга жалб қилишни рағбатлантириш мақсадида, олдинги бобда таъкидлаганимиздек, хусусийлаштирилган корхоналар негизида барпо этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг акциялари бўйича дивиденд суммасидан ундириладиган солиқдан имтиёзлар беришга қарор қилди.

Мустақиллик йилларида аҳоли даромадлари таркибида тадбиркорлик фаолиятдан келадиган даромад тури жадаллик билан ривожланиб бормоқда. У аҳоли пул даромадлари таркибида етакчи мавқени эгаллаб, мулкий даромад билан биргалиқда 2010 йили 46,6 фоизни ташкил этган.

Жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолиятдан келадиган даромадга товарлар (ишлар, хизматлар) олди-сотдисидан, даромад олиш мақсадида ўз мулкий жавобгарлиги остида таваккал қилган ҳолда якка тартибда амалга ошириладиган ҳамда қонун ҳужжатларида тақиқланмаган фаолиятдан келадиган даромадлар киради.

Олдинги параграфда таъкидланганидек, жисмоний шахслар тадбиркорлик даромадига солинадиган солиқ ставкалари озиқ-овқат, ноозиқ-овқат маҳсулотлари ва хизматлар учун ойига энг кам ойлик иш ҳақининг маълум миқдorigача қилиб белгиланган. Солиқ субъекти жойлашган жойи ва фаолият йўналишига қараб ўзгартириш коэффицентлари қўлланилади.

Республикада тадбиркорлик фаолияти учун яратилган шарт-шароитлар кейинги йилларда улардан ундириладиган солиқ тушумларининг барқарор ўсишига имконият яратмоқда. Статистик кўрсаткичларга мурожаат қилсак, 2011 йили тадбиркорлик субъектларидан ундириладиган қатъий солиқ суммаси 225 млрд сўмни ташкил этиб, унинг бюджет даромадларидаги улуши 1,3 фоиз бўлганини кўрамиз.

Сўнги йилларда тадбиркорлик субъектларидан ундириладиган қатъий солиқнинг бюджет даромадларидаги улуши 2008 йилгача пасайиш тенденциясига эга бўлса-да, унинг тушум динамикаси барқарор ўсмоқда. Хусусан, таҳлил қилинаётган давр мобайнида ҳар йиллик тушум динамикаси ўртача 33 фоизни ташкил этмоқда (4-жадвалга қаранг).

4-жадвал

Жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган қатъий солиқ тушумлари тўғрисида МАЪЛУМОТ⁵³ (фоизда)

Кўрсаткичлар	2000 йил	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2011 йил
Жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган қатъий солиқнинг бюджет даромадларидаги улуши	1,6	1,9	1,4	1,1	1,0	1,2	1,3
ўтган йилга нисбатан ўсиш динамикаси	152,2	125,3	119,4	105,0	146,8	150,2	134,0

Соҳа мутахассислари томонидан аҳоли даромадини солиққа тортишда Ғарб давлатлари солиқ тизимининг илғор тажрибаси бўлмиш декларация тизими жорий қилинганлиги таъкидланмоқда. Аммо мавжуд тизим амал қилаётган аксарият мамлакатлардаги сингари даромад олиш билан боғлиқ чегирмаларни (бу ерда солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи ва даромад олиш билан боғлиқ харажатлар назарда тутилмоқда) ҳисобга оляпмизми деган савол туғилиши табиий. Даромад солиғи борасида чегирмалар суммасининг эътиборга олинмаслиги даромаднинг каттароқ қисми солиққа тортилиши учун хизмат қилади. Демак, даромадни солиққа тортишнинг амалдаги декларация тизими, баъзи мутахассислар айтганидек, солиқ субъектлари

⁵³ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланди.

«...зарари учун эмас, балки фойдасини кўзлаб қилинган тадбир»⁵⁴ дейиш ноўрин.

Декларация тизими олдиға қўйиладиган асосий талаб жисмоний шахсларнинг солиқлар қамровидан ташқарида қолаётган барча даромадини қамраб олиш, ноқонуний даромад манбаларини қисқартириш ҳамда солиқ субъектлари ўртасида ижтимоий адолат ўрнатишдан иборатдир. Бунга эришиш борасида эса амалдаги солиқ қонунчилиги баъзи моддаларини кўриб чиқиш талаб этилади.

Бундан ташқари, бозор иқтисодиёти шароитида даромад солиғи ялпи ички маҳсулот ва солиқ тушумларида ўз мавқеиға эға. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида 2004 – 2010 йилларда даромад солиғининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ўртача 2,7 фоизни, солиқ тушумларидаги улуши эса ўртача 12,4 фоизни ташкил этди.

Ривожланган давлатларда мазкур кўрсаткичлар анча юқори бўлиб, ҳисобот даврида даромад солиғининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 38,1 фоиздан (АҚШ) 16,9 (Франция) фоизгачани, солиқ тушумларидаги улуши эса 4,7 фоиздан (Япония) 12 (Канада) фоизгачани ташкил этган (5-жадвалға қаранг).

Ривожланаётган давлатларда даромад солиғининг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси ривожланган давлатлардагидан бир неча бор камлиги, хусусан, Ўзбекистон Республикасида унинг улуши пасайиб бориш тенденциясига эғалиги жадвал кўрсаткичларидан намоён бўлмоқда. Буни эса даромад солиғи ставкаси қисқариб бораётгани билан изоҳлаш мумкин (5-иловаға қаранг).

Жадвал маълумотларидан 1998 йилға нисбатан 2012 йилға келиб жисмоний шахслар даромад солиғи қуйи ставкаси 1,6 мартадан (15 фоиздан 9 фоизға) ҳамда юқори ставкаси 2 мартадан (45 фоиздан 22 фоизға) ортиққа қисқарганлиги ойдинлашади.

Умуман олганда, даромад солиғи ҳиссасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши пастлигини қуйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкин:

⁵⁴ Юлдашев И.С. Жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишда умумдекларация тизимини жорий этиш масалалари: Иқт. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – Б.8.

- биринчидан, солиқ манбаи иш ҳақи эканлиги ва унинг миқдори нисбатан камлиги ёки шаклланиш босқичини бошидан кечираётгани;
- иккинчидан, доимий даромад солиғи тўлаб борувчи субъектлар сонининг камлиги;
- учинчидан, аҳоли бир қисм даромадининг солиқ қамровидан ташқарида қолаётгани.

5-жадвал

Даромад солиғининг жами солиқ тушумлари (А-бандлар) ва ялпи ички маҳсулотдаги (В-бандлар) ҳиссаси⁵⁵
(фоизда)

Давлатлар		2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил
Канада	А	35,0	35,6	37,2	35,0
	В	11,8	11,9	12,0	10,8
АҚШ	А	34,1	36,1	38,1	32,1
	В	8,8	10,1	10,0	8,0
Буюк Британия	А	28,6	28,9	30,1	28,6
	В	10,0	10,5	10,8	10,0
Италия	А	25,4	25,4	26,8	27,2
	В	10,4	10,7	11,6	11,7
Германия	А	22,9	24,1	26,3	24,4
	В	8,0	8,6	9,6	8,9
Япония	А	17,8	18,5	19,9	–
	В	4,7	5,2	5,6	5,2
Франция	А	17,0	17,5	17,4	16,9
	В	7,4	7,8	7,6	7,3
Эстония	А	20,5	18,2	19,5	16,0
	В	6,3	5,6	6,2	5,4
Чехия	А	12,7	11,5	10,3	10,3
	В	4,8	4,2	3,7	3,6
Польша	А	11,5	13,5	15,6	–
	В	3,7	4,6	5,4	–
Ўзбекистон	А	12,3	12,7	12,7	11,7
	В	2,7	2,7	2,9	2,6

⁵⁵ OECD (2011), Revenue statistics: Comparative tables, OECD Tax Statistics (database).

Баъзи мутахассислар «ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳиссаси пастлиги» даромад солиғининг бюджетдаги ҳиссасининг пастлигини таъминлайди деб ҳисоблашади.⁵⁶ Аммо, бизнинг фикримизча, бу ёндашув масала моҳиятини тўлақонли очиб беролмайди. Чунки, биринчидан, ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳиссаси ошиши билан бирга иш ҳақи ва солиқ субъектлари ихтиёрида қоладиган иш ҳақи миқдорининг ўсиши ҳам талаб этилади. Иш ҳақининг ихтиёрда қоладиган даромаддаги улуши пастлиги, ўз навбатида, солиқлар юки юқорилигини кўрсатувчи кўрсаткичдир.

Иккинчидан, ялпи ички маҳсулот билан даромад солиғи тушуми ўртасида пропорционал боғлиқлик мавжуд бўлишини таъминлаш даромад солиғи ўсиши учун хизмат қилади (6-жадвалга қаранг).

6-жадвал

Ўзбекистон Республикасида ялпи ички маҳсулот ва жисмоний шахслар даромад солиғининг ўзгариш динамикаси

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2011 йил
1.	Аҳоли жонбошига тўғри келадиган ЯИМ:							
	– суммаси;	минг сўм	298,4	485,2	816,8	1425,0	2264,7	2753,8
	– 2001 йилга нисбатан ўсиш динамикаси	марта	1,5	2,5	4,1	7,2	11,5	14,0
2.	Аҳоли жонбошига тўғри келадиган даромад солиғи:							
	– суммаси;	минг сўм	9,2	13,3	21,9	41,8	58,4	68,0
	– 2001 йилга нисбатан ўсиш динамикаси	марта	2,2	3,2	5,2	9,9	14,0	16,1

⁵⁶ Проблемы налоговой системы России: теория, опыт, реформа / Под ред. М.Алексеева, С.Синельникова. Институт экономики переходного периода. – М., 2000. – С.325.

Жадвал маълумотлари 2011 йили ялпи ички маҳсулотнинг аҳоли жонбошига тўғри келадиган ҳиссаси 2753,8 минг сўмни ташкил қилгани ёки 2001 йилга нисбатан 14 марта ўсганини кўрсатмоқда. Мос равишда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад солиғи 68 минг сўмга етгани ёки 2001 йилга нисбатан 16,1 марта ўсгани кўзга ташланмоқда. Бу ялпи ички маҳсулот ва даромад солиғи ўсиш суръатлари ўртасидаги номутаносибликни ифодаламақда. Мавжуд ҳолатни, таҳлил қилинаётган йиллар давомида жисмоний шахслар даромад солиғи ставкаси пасайиб боришига қарамай, аҳоли даромадлари миқдорининг реал ўсиши ва солиқ субъектлари сонининг кўпайиши билан ифодалаш мумкин. Албатта, бу ижобий ҳол саналиб, уни ривожлантириш борасида катта салоҳият мавжудлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар аҳолининг барча қатламларига ўз меҳнати билан мол-мулкка эга бўлиш имконини берди. Чунки бозор иқтисодиёти мулкдорлар синфини собиқ шўро тузуми давридаги сингари таҳқирлаш эмас, балки уларни рағбатлантириш асосига қурилган.

Аҳоли даромадга эга бўлганда солиқ тўлайди, даромадининг солиқ ва шахсий истеъмолдан қолган қисмига эса мол-мулк сотиб олади. Бу, назарий жиҳатдан олганда, мол-мулк солиғи бир объектнинг икки марта солиққа тортилишини ифодалашни ёки мавжуд солиқ турининг амал қилиш масаласини кўриб чиқиш лозимлигидан дарак беради. Шунга қарамай, унинг республика солиқ тизимида мавжудлигини қуйидаги ҳолатлар билан ифодалаймиз:

- катта қийматга эга мол-мулк кўпинча аҳолининг солиқ қамровидан ташқарида қоладиган даромади ҳисобига солиб олинади;

- давлат мавжуд солиқ тури орқали аҳоли жамғармасининг сарфланиш йўналиши ва мол-мулкдан самарали фойдаланишига таъсир кўрсатиши мумкин;

- мол-мулк солиғи орқали маҳаллий бюджетлар қўшимча даромад манбаига эга бўлади.

Қисқа қилиб мол-мулк солиғининг энг муҳим вазифаси «Тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбат-

лантирувчи таъсир кўрсатишдир» дейиш мумкин.⁵⁷ Мол-мулк солиғидан келадиган маблағлар маҳаллий бюджетларга тушиб, шу ҳудуднинг иқтисодий-маданий раўнақи ҳамда халқ фаровонлигини ошириш мақсадлари йўлида сарфланади.

Мазкур солиқ 1993 йил 28 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан қабул қилинган «Жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқлар тўғрисида»ги Қонун билан тасдиқланган.⁵⁸ Амалдаги қонунчиликка кўра, солиқ объекти бино ва иншоотлар (уй-жойлар, квартиралар, чорбоғ ва боғ уйлари, гаражлар ва бошқа иморатлар)дир.

Солиқ суммаси бино ва иншоотлар учун инвентаризация қийматидан ёки, у бўлмаган тақдирда, шартли қиймат асосида ундирилади. Мавжуд солиқ пропорционал солиқ турига мансуб бўлиб, мол-мулк қийматига мос равишда солиқ суммаси ҳам кўпайиб боради. Унинг ставкаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари билан белгиланади (15-жадвалга қаранг).

Жадвал маълумотларидан мустақиллик йилларида аҳолининг мол-мулки инвентаризация қийматига нисбатан бир поғонали солиқ ставкаси қўлланиб келиниб, 2011 йилдан эса мулкнинг жойлашган жойи (шаҳар ёки қишлоқ) ва умумий майдонидан келиб чиққан ҳолда 3 поғонали ставка жорий қилинганлиги намоён бўлмоқда. Бу давлат мол-мулк солиғидан қайта тақсимлаш воситаси сифатида кенгроқ фойдаланаётганини ифодалайди. Яъни шаҳар жойларидаги тураржойлар майдони ортиб бориши билан мол-мулк солиғи миқдори ҳам ўсиб боришини ёки аҳолининг моддий имконияти юқори бўлган қисмидан кўпроқ солиқ ундирилишини англатади.

Солиқ кодексининг 275-моддасига мувофиқ:

1) Ўзбекистон Қаҳрамони, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Меҳнат Қаҳрамони унвонларига сазовор бўлган, учала да-

⁵⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.359.

⁵⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1994. – №1. – Б.8.

ражадаги Шухрат ордени билан тақдирланган фуқароларнинг (мазкур имтиёз тегишинча Ўзбекистон Қаҳрамони унвони берилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Меҳнат Қаҳрамони дафтарчалари, орден дафтарчаси ёки мудофаа ишлари бўйича бўлимнинг маълумотномаси асосида берилади);

2) 1941 – 1945 йиллардаги уруш ногиронлари ва қатнашчилари ҳамда доираси қонун ҳужжатлари билан белгиланувчи уларга тенглаштирилган шахсларнинг (мазкур имтиёз уруш ногиронининг тегишли гувоҳномаси ёки мудофаа ишлари бўлимининг ёхуд бошқа ваколатли органнинг маълумотномаси асосида, бошқа ногиронларга эса ногироннинг имтиёзларга бўлган ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома асосида берилади);

3) ўн нафар ва ундан ортиқ болалари бор аёлларнинг (мазкур имтиёзни бериш учун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг болалар борлигини тасдиқловчи маълумотномаси асос бўлади);

4) Чернобиль АЭСдаги авария оқибатларини тугатишда иштирок этганлик учун имтиёзлар оладиган фуқароларнинг (мазкур имтиёз тегишинча тиббий-меҳнат эксперт комиссиясининг маълумотномаси, ногироннинг махсус гувоҳномаси, Чернобиль АЭСдаги авария оқибатларини тугатиш иштирокчисининг гувоҳномаси, ваколатли давлат органлари томонидан берилган, имтиёзлар бериш учун асос бўладиган бошқа ҳужжатлар асосида берилади);

5) қонун ҳужжатларида белгиланган солиқ солинмайдиган майдон ўлчами доирасида пенсионерларнинг (мазкур имтиёз пенсия гувоҳномаси асосида берилади);

6) I ва II гуруҳ ногиронларининг (мазкур имтиёз пенсия гувоҳномаси ёки тиббий-меҳнат эксперт комиссиясининг маълумотномаси асосида берилади);

7) собиқ СССРни, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини ҳимоя қилиш ёки ҳарбий хизматнинг ёхуд ички ишлар органларидаги хизматнинг бошқа мажбуриятларини бажариш чоғида яраланганлиги, контузия бўлганлиги ёки шикастланганлиги оқибатида ёхуд фронтда бўлиш билан боғлиқ касаллик туфайли ҳалок бўлган ҳарбий хизматчилар ҳамда ички ишлар органлари ходимлари ота-оналарининг ва бева хотинларининг (бева эрла-

рининг) (имтиёз «Ҳалок бўлган аскарнинг бева хотини (бева эри, онаси, отаси)» ёки «Ички ишлар органлари ҳалок бўлган ходимининг бева хотини (бева эри, онаси, отаси)» штампи қўйилган ёхуд пенсия гувоҳномасини берган муассаса раҳбарининг имзоси ва ушбу муассаса муҳри билан тасдиқланган тегишли ёзувли пенсия гувоҳномаси асосида берилади. Агар мазкур шахслар пенсионер бўлмаса, имтиёз уларга собиқ СССР Мудофаа вазирлиги, Давлат хавфсизлик қўмитаси ёки Ички ишлар вазирлигининг, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати ёхуд Ички ишлар вазирлигининг тегишли органлари томонидан берилган ҳарбий хизматчининг ёки ички ишлар органи ходимининг ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги маълумотнома асосида берилади. Собиқ СССРни, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини ҳимоя қилиш ёки ҳарбий хизматнинг ёхуд ички ишлар органларидаги хизматнинг бошқа мажбуриятларини бажариш чоғида ёки фронтда бўлиш билан боғлиқ касаллик туфайли ҳалок бўлган ҳарбий хизматчиларнинг ёхуд ички ишлар органлари ходимларининг бева хотинларига (бева эрларига) имтиёз фақат улар янги никоҳдан ўтмаган тақдирда берилади) мулкда бўлган мол-мулкка солиқ солинмайди.

2012 йил ҳолатига пенсионерларга тегишли 60 м² гача бўлган уй-жойларга солиқ солинмайди (мазкур имтиёз пенсия гувоҳномаси асосида берилади).

Юқорида санаб этилган имтиёзлар 5-бандида белгиланган пенсионерлар учун мол-мулк солиғи бўйича солиқ солинмайдиган майдон умумий майдоннинг ҳажми 2012 йили 60 м² ҳажмида белгиланади.

Солиқ назариясида солиқ тўлашнинг учта асосий усули маълум: декларацияга мувофиқ, даромад манбаида ҳамда кадастр усуллари. Солиқ тўлашнинг кадастр усули жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқни ундиришда кенг қўлланилади. Адабиётларда кўрсатиб ўтилганидек, солиқ тўлашнинг мазкур усули хусусияти шундан иборатки, «мол-мулкка солиқ унинг тахмин қилинаётган даромадлигига доир ташқи белгилар асосида солинганлиги сабабли, солиқни тўлаш билан даромад олиш вақти ўрта-

сида ҳеч қандай боғлиқлик бўлмади».⁵⁹ Шу муносабат билан мол-мулк солиғини тўлаш қатъий белгиланган муддатларда амалга оширилади. У *Солиқ кодексининг 277-моддаси* билан ҳар йил 15 октябрғача этиб белгиланган.

Бино ва иншоотлар яроқсиз аҳволга келганда ёки бузиб ташланган ҳолда рўйхатга олувчи ташкилотлар томонидан тақдим қилинган ҳужжат асосида бузилган, яроқсиз деб топилган ойнанинг бошидан солиқдан озод қилинса, мулк ҳуқуқи пайдо бўлганда, кейинги молия йилидан бошлаб солиқ тўлаш мажбурияти юклатилади. Солиқ суммаси солиқ органи ходимлари томонидан ҳисоблаб чиқилиб, тўлов хабарномаси ҳар йили 1 майдан кечиктирмай топширилади. Бундан кўришиб турибдики, солиқ субъектлари фаолияти пассив аҳамиятга эга.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир маҳаллий солиқ ва йиғимлар, энг аввало, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидан келиб чиққан ҳамда илмий асосга эга бўлиши талаб этилади.

Жисмоний шахслар транспорт воситалари солиғи 2002 йилга қадар уларнинг от кучи ёки мотор қувватидан келиб чиққан ҳолда ундирилган бўлса, 2002 йилдан бошлаб истеъмол қилинадиган ёқилғи маҳсулотлари нархи таркибида ундириш жорий этилди.

Солиқ суммаси жисмоний шахсларга сотиладиган бензин, дизель ёнилғиси ва газ учун маблағ тўланиши билан бир вақтда ундирилади. Бу солиқ суммасининг ўз вақтида ва тўлиқ ундирилишини таъминлаш имкониятини яратади.

Солиқ суммаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$N = V \cdot St$$

бу ерда:

N – ҳисоблаб ёзилган солиқ;

V – жисмоний шахсларга сотиладиган бензин, дизель ёнилғиси ёки газнинг натурал ифодадаги ҳажми;

St – солиқ ставкаси.

Солиқ суммасини ундириш ва маҳаллий бюджетга ўтқа-

⁵⁹ Пепеляев С.Г. Основы налогового права: Учебно-методическое пособие. – М.: Инвест Фонд, 1995. – С.76.

зиб бериш масъулияти эса ёнилғи қуйиш шахобчалари бўлмиш хўжалик субъектлари зиммасига юклатилган. Хўжалик субъектлари томонидан солиқ суммаси ҳар ўн кунда кейинги ўн кунликнинг учинчи кунидан кечиктирмай маҳаллий бюджетга ўтказилади.

Назарий жиҳатдан олганда, транспорт воситаларидан солиқ ундиришдан мақсад улар учун йўл қурилиши харажатларини молиялаштириш, атмосфера ифлосланишини камайтиришга (эскирган транспорт воситаларидан юқори ставкада солиқ ундириш орқали улардан фойдаланишни қисқартириш) эришиш, маҳаллий автомобиль саноатини қўллаб-қувватлаш ҳамда солиқ суммасининг тўлиқ ундирилишига эришишдан иборат десак янглишмаймиз.

Хорижий мамлакатларда жисмоний шахслар транспорт воситаларини солиққа тортишда юқоридаги мақсадларни амалга ошириш мақсадида турли усуллардан фойдаланилади.

Транспорт воситалари солиғини ёнилғи маҳсулотлари нархи таркибида ундириш тизими АҚШ ва Хитойда ҳам амал қилади. Россия Федерацияси ва Қозоғистонда солиқ суммасини ёнилғи маҳсулотлари нархи таркибида ундириш таклифи муҳокама қилинмоқда. Солиққа тортишнинг ушбу усули аҳамиятли жиҳати кимки транспорт воситасида кўп юрса ва транспорт воситасининг мотор қуввати кучлироқ бўлса, ёқилғи маҳсулотларини кўп сарфлаганлиги сабабли, бюджетга кўпроқ солиқ тўлашидан иборатлигидир.

Россия Федерациясида эса транспорт солиғи транспорт воситаси двигатель қувватидан келиб чиққан ҳолда дифференциал ставкаларда ундирилади (7-жадвалга қаранг). Украинада ҳам енгил автомобиллардан транспорт солиғи уларнинг двигатель қувватидан келиб чиқиб 9 та категория бўлган ҳолда ундирилади.

Охириги 10 йилликда ривожланган давлатлар ушбу солиқ воситасида йўл қурилишини ривожлантириш орқали кўчалардаги тирбандликларнинг олдини олиш ҳамда атмосферанинг ифлосланишини қисқартиришга интилоқда. Деярли барча Европа мамлакатлари экологик тоза автомобилларга солиқ имтиёзлари бериш, атмосферани ифлословчи транспорт воситалари эгаларига нисбатан эса, аксинча, жарималар қўллаш амалиётидан фойдаланишмоқда.

**Россия Федерациясида энгил автомобиль
воситаларидан ундириладиган транспорт солиғининг
2012 йилдаги ставкаси⁶⁰**

№	Двигатель қуввати, от кучи	Бир от кучи, рубль
1.	70 от кучидан 100 от кучигача	2,5
2.	101 от кучидан 150 от кучигача	3,5
3.	151 от кучидан 200 от кучигача	5,0
4.	201 от кучидан 250 от кучигача	7,5
5.	250 дан ортиқ от кучига	15

Хусусан, Германия солиқ тизимида 2009 йилдан жорий қилинган солиқ амалиётини мисол тариқасида келтириш мумкин. Солиқ суммаси двигатель ҳамда чиқинди ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади. Солиқ суммаси двигатель ёнилғи турига қараб ҳам фарқланади. Яъни бензин ёнилғиси ёқадиган двигателнинг ҳар 100 см³ учун 2 евро, дизель ёнилғиси ёқадиган двигателнинг шундай ҳажми учун 9 евро солиқ ундирилади.

Қолаверса, Германияда транспорт эгаси меъёрдан ортиқча чиқарилган ис гази (СО₂) учун ҳам солиқ тўлайди. 2012 йили солиққа тортилмайдиган чиқинди миқдори ҳар километр масофа учун 110 граммни ташкил этди. Ушбу меъёр миқдори йилдан-йилга қисқартириб борилмоқда ва 2014 йили 95 граммни ташкил этиши кўзда тутилмоқда. Меъёрдан ошган ҳар бир грамм учун 2 евродан солиқ ундирилади. Натижада экологик автомобилларни ишлаб чиқариш ва сотиб олиш рағбатлантирилади.

Демак, назарий жиҳатдан олганда, кимки йўл хизматларидан кўп фойдаланса, атмосферага заҳарли газларнинг кўп чиқишига сабабчи бўлса, ўша транспорт соҳибни бошқаларга нисбатан кўп солиқ тўлаши керак. Масалан, бу Франция солиқ тизимида ўз аксини топган (8 – 9-жадвалларга қаранг).

Жадвал маълумотлари асосида шартли мисолларни кўриб чиқамиз. Францияда 2011 йили автомобиль мотор

⁶⁰ <http://www.consultant.ru/popular/nalog2/>

қуввати 6 CV (CV – Франция солиқ тизимида қўлланиладиган шартли от кучи) бўлган шахс:

4000 километр масофани босиб ўтган бўлса,
 $4000 \text{ км} \cdot 0,561 = 2244$ евро;

6000 километр масофани босиб ўтган бўлса,
 $(6000 \text{ км} \cdot 0,316) + 1223 = 3119$ евро;

22 000 километр масофани босиб ўтган бўлса,
 $(22\ 000 \text{ км} \cdot 0,377) = 8294$ евро солиқ тўлашга мажбур.

Ушбу шартли мисолдан транспорт соҳиби томонидан босиб ўтилган масофа ортиб бориши билан тўланиши лозим бўлган солиқ суммаси ҳам кўпайиши ойдинлашмоқда. Яъни биринчи ҳолатда босиб ўтилган 4000 км масофа учун 2244 евро тўланса, иккинчи ҳолатда босиб ўтилган масофа 50 фоизга ошганда тўланадиган солиқ суммаси 39 фоизга, учинчи ҳолатда босиб ўтилган масофа 5,5 мартага ошганда эса тўланадиган солиқ суммаси 3,7 мартага ортмоқда.

Солиққа тортиш бирлиги транспорт воситаси томонидан босиб ўтилган масофа ҳисобланганлиги сабабли, ундан фойдаланилмаган ҳолатда солиқ тўланмайди.

Ўзбекистон Республикасида транспорт воситалари мол-мулк солиғи солиқ суммасини ёнилғи маҳсулотлари нархи таркибида ундириш амалиёти жорий қилинганга қадар мулк соҳиби ундан фойдаланмаса-да, солиқ қонунчилигига кўра, солиқ тўлашга мажбур эди. Бу борада баъзи мутахассислар «солиқ, транспорт воситаси ишлатиладими ёки йўқми, бундан қатъи назар, тўланаверишини» таъкидлашади.⁶¹

Биз эса юқоридаги фикрга қўшилмаймиз. Чунки транспорт воситасидан фойдаланилган тақдирдагина солиқ тўланишини талаб этиш адолатли бўлади.

Ушбу солиқ турини ундиришнинг янги тартиби жорий қилинганга қадар солиқ тушумлари прогноз кўрсаткичлари бир неча йиллар давомида бажарилмасдан келган. Сабаби, аксарият ҳолларда транспорт воситаларини олди-сотди қилиш жараёнида солиқ суммаси тўланганлиги тўғри-

⁶¹ Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқлар тўғрисида»ги Қонунига илмий-амалий шарҳлар. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1996. – Б.30.

сидаги солиқ инспекцияларининг маълумотлари талаб қилинган ҳоллардагина қисман тўланган, холос.

Ушбу солиқдан йиғилган маблағлар ҳиссаси иқтисодий тараққий топган давлатларда анча юқори. Масалан, Германияни олсак, молия вазирининг: «Агар солиқ тўловчилардан фақат шу мақсадда йиғилган солиқ суммаларининг ҳаммасини фақат йўл қурилишига сарфласак, бутун Германия ҳудудини асфальтлаб чиққан бўлур эдик», – деган фикри бунинг исботидир.⁶²

Шу сабабли транспорт солиғининг асосий қисми Германияда экология ва ижтимоий соҳага, Хитойда эса маҳаллий автосаноатни ривожлантиришга йўналтирилади.

Аҳолидан маҳаллий бюджетларга ундириладиган солиқлардан яна бири ер солиғи бўлиб, унинг соҳиби ўз тасарруфидаги ер майдони учун солиқ тўлайди. Жисмоний шахслар учун, *Солиқ кодексининг 288-моддасига* биноан, қуйидаги ер участкалари солиқ солинадиган объект ҳисобланади:

- деҳқон хўжалиги юритиш учун мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга берилган ер участкалари;
- якка тартибда уй-жой қурилиши учун мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилишга берилган ер участкалари;
- жамоа боғдорчилиги, узумчилиги ва полизчилигини юритиш учун берилган, шунингдек, якка тартибдаги гаражлар эгаллаган ер участкалари;
- хизмат юзасидан берилган чек ерлар;
- мерос бўйича, ҳады қилиниши ёки олиниши натижасида уй-жой ва иморатлар билан биргаликда мулк ҳуқуқи, эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи ҳам ўтган ер участкалари;
- қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулк қилиб олинган ер участкалари;
- тадбиркорлик фаолияти юритиш учун фойдаланишга ёки ижарага берилган ер участкалари.

Жисмоний шахсларга ер майдонлари қишлоқ хўжалик ва уй-жой қурилиши мақсадларида фойдаланиш учун ажратилиши мумкин. Қишлоқ хўжалик мақсадида фойдаланиладиган ерлар учун солиқ суммаси тупроқнинг таркиби

⁶² Маликов Т.С. Солиқ ва имтиёзлар диалектикаси // Иқтисод ва ҳисобот. 1997. – №7. – Б.21.

Франция солиқ тизимида автомобиль воситаларига солиқ ҳисоблаш тартиби ⁶³

Солиққа тортиш бирлиги	3 гача	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13 ва ундан юқори
5000 км гача	d · 0,405	d · 0,487	d · 0,536	d · 0,561	d · 0,587	d · 0,619	d · 0,635	d · 0,668	d · 0,681	d · 0,717	d · 0,729
5001 км дан 20 000 км гача	(d · 0,242) + 818	(d · 0,274) + 1063	(d · 0,3) + 1180	(d · 0,316) + 1223	(d · 0,332) + 1278	(d · 0,352) + 1338	(d · 0,368) + 1338	(d · 0,391) + 1383	(d · 0,41) + 1358	(d · 0,426) + 1458	(d · 0,444) + 1423
20 000 км дан юқори	d · 0,283	d · 0,327	d · 0,359	d · 0,377	d · 0,396	d · 0,419	d · 0,435	d · 0,46	d · 0,478	d · 0,499	d · 0,515

⁶³ http://www3.finances.gouv.fr/calcul_impot/2011/pdf/baremekm.pdf

**Франция солиқ тизимида мотоциклларга солиқ
ҳисоблаш тартиби⁶⁴**

Солиққа тортиш бирлиги	Солиқ ставкаси
2000 км гача	$d \cdot 0,283$
2001 км дан 5000 км гача	$(d \cdot 0,274) + 1063$
5000 км дан юқори	$d \cdot 0,283$

d – босиб ўтилган масофа.

(банитети) ва суғориш усулига боғлиқ бўлса (2-иловага қаранг), уй-жой қурилишига ажратилган ер майдонлари учун жойлашган зонасига боғлиқ.

Зоналар сони вилоятларда 4 та, Тошкент шаҳрида эса 14 та этиб белгиланган (3- ва 3^a-иловаларга қаранг).

Шу билан бирга, солиқ суммасига қишлоқ хўжалигини юритиш мақсадида берилган ер участкаларининг жойлашган ўрнига қараб тузатиш коэффицентлари ҳам қўлланилади. Масалан, Тошкент атрофи 20 км радиусида 1,30, Қорақалпоғистон Республикаси пойтахти ва вилоят марказлари 15 км радиусида 1,20, туман марказлари 10 км радиусида 1,15, бошқа шаҳарлар 5 км радиусида 1,10 коэффицентда солиққа тортилади. Солиққа тортишнинг мазкур усули кўпроқ тижорат мақсадларини кўзлаб амалга оширилган дейиш мумкин. Яъни ният солиқ суммаси орқали таклиф этилиши мумкин бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи ўртасидаги рақобатбардошликни таъминлашга эришиш.

Мисол учун, деҳқон хўжалигини юритиш мақсадида фуқарога Андижон вилояти Андижон туманидан берилган 0,12 гектар ер майдонига 2012 йил учун солиқ ҳисобласак, у куйидагича бўлади. Ер майдони аҳоли пункти ичида жойлашгани учун, солиқ суммаси 32 460 ($2705 \cdot 12$) сўмни ташкил этади.

Бундан ташқари, ер майдони шаҳар маъмурий чегарасидан 8,5 км масофада жойлашганлиги сабабли, 1,2 туза-

⁶⁴ http://www3.finances.gouv.fr/calcul_impot/2011/pdf/baremekm.pdf

тиш коэффициенти қўлланилади ҳамда умумий солиқ суммаси 38 952 (32 460 · 1,2) сўмни ташкил этади.

Фуқаро уй-жойи жойлашган 0,6 гектар ер майдони учун, у биринчи зонада жойлашганлиги сабабли, ер солиғи суммаси 2634 (43,9 · 60) сўмни ташкил этиб, унга тузатиш коэффициенти қўлланилмайди. Фуқаро 2012 йили жами ер майдони (деҳқон хўжалигини юритиш уй-жой куриш мақсадида ажратилган) учун 41 586 (38 952 + 2634) сўм ер солиғи тўлаши лозим.

Ер солиғи ставкаси ҳар йили Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети параметрлари тўғрисидаги Президент қарорлари билан тасдиқланади. Ер солиғини ҳисоблаш ўзига хос кўникмани талаб қилишлиги боис, у маҳаллий солиқ органи ходимлари томонидан ҳисобланиб, ҳар йили 1 майгача солиқ субъектларига тақдим этилади. Аҳолининг мажбурияти эса, *Солиқ кодексининг 294-моддасига* мувофиқ, солиқ тўлашдан иборат. Ер солиғи жисмоний шахслар томонидан йилига икки марта тенг улушларда, яъни ҳисобот йилининг 15 июни ва 15 декабрига қадар амалга оширилган бўлса, 2012 йилдан бошлаб бир маротаба – ҳисобот йилининг 15 октябрига қадар амалга ошириладиган бўлди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, объектни солиққа тортишда унинг табиий сифатлари ҳам эътиборга олинади, яъни суғориладиган ва лалми ерлардан олинadиган солиқ ставкалари бир-биридан фарқли. Чунки ерлар унумдорлиги ва суғориш усулига қараб меҳнат ҳамда маблағ талаб қиладди. Шу сабабли барча ерларни бир хил ставкада солиққа тортиш адолат мезони бузилишини ифодалайди.

Мавжуд масалага буюк салтанат соҳиби Амир Темур ҳам ўз даврида катта эътибор билан қараб: «Хирож (ер солиғи)ни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, доимо узлуксиз кориз, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларни ҳисобга олсинлар...»⁶⁵ – деб кўрсатма берган. Бу ерларнинг шўрланиши кучайиб, сунъий суғориш харажатлари ортиб бораётган бир шароитда янада долзарб аҳамият касб этади.

Солиқ кодексининг 290-моддасига мувофиқ, ер солиғидан:

⁶⁵ Темур тузуқлари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳр. остида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – Б.123.

1) яйлов чорвачилигининг чўпонлари, йилқибоқарлари, механизаторлари, ветеринария врачлари ва техниклари, бошқа мутахассислари ва ишчилари;

2) Ўзбекистон Қаҳрамони, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Меҳнат Қаҳрамони унвонларига сазовор бўлган, учала даражадаги Шухрат ордени билан тақдирланган фуқаролар (мазкур имтиёз Ўзбекистон Қаҳрамони унвони берилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома, Совет Иттифоқи Қаҳрамони ва Меҳнат Қаҳрамони дафтарчалари, орден дафтарчаси ёки мудофаа ишлари бўлимининг маълумотномаси асосида берилади);

3) 1941 – 1945 йиллардаги уруш ногиронлари ва қатнашчилари ҳамда қонун ҳужжатларида белгиланадиган доирадаги уларга тенглаштирилган шахслар (мазкур имтиёз уруш ногиронининг тегишли гувоҳномаси ёки мудофаа ишлари бўлимининг ёхуд бошқа ваколатли органнинг маълумотномаси асосида, бошқа ногиронларга эса ногироннинг имтиёзларга бўлган ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома асосида берилади);

4) I ва II гуруҳ ногиронлари (мазкур имтиёз пенсия гувоҳномаси ёки тиббий-меҳнат эксперт комиссиясининг маълумотномаси асосида берилади);

5) ёлғиз пенсионерлар (ёлғиз ёки вояга етмаган болалари билан ёхуд ногирон боласи билан алоҳида уйда бирга яшовчи пенсионерлар ёлғиз пенсионерлар деб тушунилади. Мазкур имтиёз пенсия гувоҳномаси ёки Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси туман (шаҳар) бўлимининг малумотномаси, шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маълумотномаси асосида берилади);

6) боқувчисини йўқотган кўп болали оилалар (ота-онасидан бири ёки ота-онаси вафот этган ҳамда оилада ўн олти ёшга тўлмаган бешта ва ундан ортиқ болалари бўлган оилалар солиқ солиш мақсадида боқувчисини йўқотган кўп болали оилалардир. Мазкур имтиёз Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси туман (шаҳар) бўлимининг маълумотномаси асосида берилади);

7) Чернобиль АЭСдаги авария оқибатларини тугатишда иштирок этганлик учун имтиёзлар оладиган фуқаролар (мазкур имтиёз тиббий-меҳнат эксперт комиссиясининг

маълумотномаси, ногироннинг махсус гувоҳномаси, Чернобиль АЭСдаги авария оқибатларини тугатиш иштирокчисининг гувоҳномаси, шунингдек, ваколатли органлар томонидан берилган ва имтиёзлар бериш учун асос бўлади-ган бошқа ҳужжатлар асосида берилади);

8) шахсий пенсия тайинланган шахслар;

9) кўчириб келтирилган фуқаролар келиб жойлашган ер участкалари бўйича – ер участкалари берилган пайдан эътиборан беш йилгача;

10) шахслар уларга якка тартибдаги уй-жой қурилиши ва деҳқон хўжалиги юритиш учун қонун ҳужжатларида белгиланган нормалар доирасида берилган ер участкалари бўйича – ер участкаси берилган ойдан кейинги ойдан эътиборан икки йил муддатга озод қилинган.

Юқорида санаб ўтилган 10 та ер солиғи имтиёзидан 6 таси вақтинчалик хусусиятига эга бўлиб, фақатгина 1 таси солиқ объектига қаратилган.

Азалдан ўзбек давлатчилиги солиқ тизимида янги ерларни ўзлаштириш ҳамда ташландиқ ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш орқали улардан қайта фойдаланиш рағбатлантирилганини тасдиқловчи ёзма манбалар мавжуд. Хусусан, «Темур тузуклари» бунга мисол, унда: «Кимки бирон-бир саҳрони обод қилса ёки кориз курса... ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили қонун-қоидага мувофиқ хирож йиғсинлар», – деб баён этилган. Аммо амалдаги солиқ тизимимизда бу каби имтиёзлар кўзда тутилмаган.

Солиқ объектининг солиққа тортилганлик даражасини таҳлил қилишга бағишланган параграфига яқун ясарканмиз, қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

– жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишнинг декларация тизими ўз олдига қўйилган талабларни тўлақонли бажаришини таъминлаш мақсадида уни босқичма-босқич такомиллаштириш талаб этилади;

– ташландиқ ва фойдаланишга яроқсиз ерларни оборотга киритиш мақсадида аҳоли маблағларини кенг жалб қилиш бўйича солиқ имтиёзларини жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

2.2. Солиқ юки ва уни белгиловчи омиллар

Солиқ муносабатлари ҳақида фикр юритганда солиқ юки тушунчасига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Негаки солиқ юки муайян мамлакатда мавжуд солиқ тизими ҳамда солиқ сиёсати мазмунини ифодаловчи асосий кўрсаткичлардан ҳисобланади. Шу боис мазкур масала молиячилар, тадбиркорлар ва аҳоли кенг қатламининг эътиборини ўзига жалб қилиб келаётгани табиий бир ҳолдир.

Солиқ юки нафақат бугунги кунда, балки азалдан халқнинг ва давлат арбобларининг диққат марказида бўлгани ҳеч кимга сир эмас. Инсоният тарихининг гувоҳлик беришича, баъзида ушбу масалага етарлича эътибор бермаслик давлат ҳокимияти ва у юритаётган иқтисодий сиёсатга нисбатан халқ нафратининг кучайиб бориши ҳамда охиروқибат ҳокимиятни ағдаришга қаратилган ҳаракатларнинг содир бўлишига олиб келган.

Юртимизда, тарихдан маълумки, 725 – 729 йилларда Самарқанд ҳамда 1238 йили Бухоро шаҳарларида солиқ сиёсатига қарши қаратилган йирик халқ кўзғолонлари бўлиб ўтган.

Бу борада Амир Темур ўзининг «Темур тузуклари»да солиқлар юки ошиб боришининг салбий оқибатлари тўғрисида тўхталиб қуйидагиларни баён қилади: «Амр қилдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уни оғир аҳволга тушириб қўйишдан ёки мамлакатни қашшоқ қилиб қўйишдан сақланмоқ зарур, чунки раиятни хонавайрон қилиш хазинанинг ғариблашувига олиб келади. Хазинанинг ғариблашиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқалиб кетиши, ўз навбатида, салтанатнинг заифлашишига олиб келади».⁶⁶

Орадан кўп вақт ўтмасдан авлодлари Темур ўғитларини унутиши, унга амал қилмаслиги хунук оқибатларни келтириб чиқарди. Унинг қисқача баёни шундай: «...1470 йил. Баҳор аста ёзга сокин қадам ташламоқда. Денгиз устида

⁶⁶ Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳр. остида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – Б.122.

булутлар қуюқлашиб, теварак-атроф қоронғилашгандай, Хусайн Бойқаро ҳокимияти фалокат ёқасига келиб қолган. Темурийлар сулоласининг вакилларида бири Ёдгор Муҳаммад билан тахт учун кураш якунланмасдан, Ҳиротда ҳали тарихда юз бермаган халқ кўзғолони бўлди. Солиқ зулми ўти билан ёнган халқнинг кўксидан оҳу фиғон тутунлари чиқарди. Фуқаронинг аҳволи жуда оғирлашди. Зулмга қарши халқ томонидан қилинган шикоятни ҳеч ким тингламади. Шу даражага етдики, жонидан тўйган халқ кўзғалиб, қўлларида тош, ғишт кўтариб, катта ғавғо билан молия назорати биносига, девон бошлиғига ҳужум қилдилар. Молия назорати бошлиқларидан Хўжа Абдуллони ярадор қилдилар».⁶⁷

Амир Темур ўғитлари бундан 7 аср илгари айтилганига қарамай, бугунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Шу сабабли солиқ юки ва унинг иқтисодий тараққиёт жараёнига таъсири мутахассислар томонидан долзарб масала сифатида ўрганиб келинмоқда. Унинг илмий асосланганлиги ҳамда адолат ва тенглик принципларига қурилганлиги кўпгина мамлакатларда солиқ муносабатлари такомиллашувига, иқтисодиётнинг эса самарали ривожланишига ижобий таъсир кўрсатаётган бўлса, мавжуд масала тўлалигича ўз ечимини топмаган давлатларда корхона, ташкилот ва аҳолининг молиявий аҳволи ёмонлашувига, меҳнатга қизиқишнинг сўнишига ёки даромадни солиқлардан яширишнинг янгидан-янги усуллари юзага чиқишига олиб келаётганлиги бизга маълум. Умуман олганда, солиқлар юки бевосита давлатнинг солиқ сиёсатини характерловчи тусунчадир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда республика-мизда жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар юки, уни белгиловчи омиллар ҳамда солиқ юкини мувофиқлаштириш масалаларини атрофлича ўрганиш солиқ назарийтчилари олдида турган долзарб муаммолардан бири дейиш мумкин. Бизнинг назаримизда, аввало, мамлакатда амал қилаётган қонунчиликка асосланиб аҳоли-

⁶⁷ Собиров Х.Р. Алишер Навоий ва молия масалалари // Иқтисод ва ҳисобот. 1992. – №2. – Б.2.

га нисбатан қўлланилаётган солиқлар юки даражасини, аҳоли турмуш шароити ҳамда меҳнат фаолиятига таъсирини таҳлил асосида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Шундан кейингина солиқ юкининг мамлакатимиздаги даражасига ҳолисона баҳо бериш ва уни мувофиқлаштириш борасида фикр юритиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Солиқ юки ўзи нима ва уни қайси омилларга кўра ошди ёки камайди дейиш мумкин? Ушбу саволга қисқача тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Солиқ юки тушунчасига илмий адабиётларда қуйидагича таърифлар берилган:

– солиқ юки давлатларнинг ялпи даромади, шу билан бирга, алоҳида солиқ тўловчининг даромади таркибидаги мажбурий тўловлар (солиқлар) ҳаракатининг умумлаштирилган тавсифидир⁶⁸;

– солиқ юки ялпи миллий маҳсулотга нисбатан барча солиқ тушумлари миқдорини ҳамда солиқларнинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилайдиган умумлаштирувчи кўрсаткичдир⁶⁹;

– солиқ юки солиқлар тўлаш учун молиявий маблағларни ажратиш орқали уларнинг бошқа йўналишда фойдаланишини чегараловчи иқтисодий тўсиқ даражасини ифодаловчи тушунчадир.⁷⁰

Солиқ юкига макродаражада баҳо беришнинг амалиётда кенг тарқалган усули мамлакатда бир йил мобайнида ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотга нисбатан солиқлар улушининг ўзгариш динамикаси орқали ифодалашдир. Бу ерда ўзгариш динамикаси деганда, аввало, бюджет даромадлар қисмида солиқ тўловлари ҳиссасининг ўтган йилларга нисбатан ошган ёки камайганлиги назарда тутилди.

⁶⁸ Финансово-экономический словарь / Под ред. М.Г.Назарова. – М.: Финанстат-форм, 1995. – С.129.

⁶⁹ Налоги и налоговое право / Под ред. А.В.Брызгалина. – М.: Аналитика-Пресс, 1998. – С.54.

⁷⁰ Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С.200.

Демак, қисқача қилиб айтганда, солиқ юки жамиятда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг солиқлар орқали қайта тақсимланган қисмини ифодалайди. Унинг формула билан ифодаланиши қуйидагича:

$$C_{ю} = \Sigma CC / ЯИМ$$

бу ерда:

$C_{ю}$ – солиқ юки;

ΣCC – солиқлар суммаси;

ЯИМ – ялпи ички маҳсулот.

Хорижий мамлакатларда солиқларнинг ялпи ички маҳсулотга нисбатан улуши ёки солиқ юки 5 фоиздан (Непал) 76 фоизгачани (Япония) ташкил этади. Ўзбекистонда эса бу кўрсаткич 2000 йили 27,9 фоиз бўлган, 2011 йилга келиб эса 21,9 фоизни ташкил этди, яъни солиқ юки сўнги 11 йил ичида 6 фоиз пунктига пасайган. Ҳисобот давридаги солиқ юки пасайишининг 38 фоизи тўғри солиқлар ҳамда 35 фоизи эгри солиқлар ҳиссасига тўғри келади (10-жадвалга қаранг).

10-жадвал

Ўзбекистон Республикасида солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши⁷¹ (фоизда)

Кўрсаткичлар	2000 йил	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2011 йил
Солиқ тушумларининг ЯИМдаги улуши	27,9	25,0	22,4	21,2	23,2	22,0	21,9
шу жумладан:							
тўғри солиқлар улуши	8,1	7,3	6,2	5,5	6,1	5,7	5,8
эгри солиқлар улуши	12,7	13,8	12,6	10,0	10,9	11,1	10,6
ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи улуши	2,2	1,3	1,9	3,7	3,5	3,4	3,4

⁷¹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланди.

Солиқ юкига баҳо беришда юридик шахслар учун улар даромадининг солиқлар сифатида тўланадиган қисми асос бўлса, жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар юки нафақат уларнинг ўзи, балки қисман юридик шахслар томонидан тўланган солиқларни ҳам ўз ичига олади.

Юридик шахслардан олинадиган солиқларни ўз моҳияти ёки ундириш манбаига кўра, асосан, уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- даромаддан тўланадиган солиқлар: даромад (фойда) солиғи, мол-мулк солиғи;
- таннарх таркибига киритиладиган солиқлар ва мажбурий тўловлар: ер солиғи, пенсия фондига, бандлик фондига ажратмалар, йўл фондига тўловлар ва ҳ.к.;
- товар баҳосига қўшиладиган солиқлар: қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи.

Юқоридаги гуруҳлашдан шу нарса аён бўладики, даромаддан тўланадиган солиқлар юки юридик шахслар зиммасига тушса, товар ва хизматлар баҳосига қўшимча сифатида жорий қилинган солиқларнинг ҳуқуқий тўловчиси юридик шахслар ҳисобланса-да, амалда солиқ юки истеъмолчилар зиммасида.

Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар юкига баҳо беришнинг ўзига хос мураккаблиги ҳам шунда бўлиб, бу борада, энг аввало, тўғри солиқларга тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунки эгри солиқларни тўлаш қисман ихтиёрий, тўғри солиқларни тўлаш эса мажбурийдир.

Тўғри солиқлар орасида даромад солиғи ўз аҳамиятига кўра асосий ўринни эгаллайди. Бу бюджет даромадларидаги улуши (ўртача 12 фоизни ташкил этмоқда) ва кенг қамровлиги (аҳоли томонидан тўланадиган солиқлар ичида 90 фоиздан ортиғини ташкил этиши) билан баҳоланади (11-жадвалга қаранг).

**Ўзбекистон Республикаси бюджет тушумларида
даромад солиғининг ҳиссаси⁷²
(фоизда)**

Кўрсаткичлар	2000 йил	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2011 йил
Даромад солиғининг:							
бюджет тушумларидаги улуши	11,6	12,4	12,3	12,7	12,7	11,7	11,2
ўтган йилга нисбатан ўзгариш динамикаси	133,6	142,1	116,9	130,7	146,9	121,5	120,4

Жисмоний шахслар даромад солиғининг бюджет тушумларидаги улуши 2009 йилгача ўсиш тенденциясига эга бўлган, охириги йилларда унинг ҳиссаси қисқариб бормоқда. Буни кўпроқ солиқ ставкаси пасайиши билан изоҳлаш мумкин. Яъни унинг ставкаси 2000 йили 15, 25, 35, 40, 45 фоиз қилиб белгиланган бўлса, 2012 йилга келиб 9, 16 ва 22 фоизни ташкил этмоқда. Бундан ташқари, солиқ суммаси «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги 2004 йил 2 декабрдаги 702-II сонли Қонунга асосан иш ҳақининг бир фоизи миқдорига қисқариб, жисмоний шахсларнинг жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамига йўналтирилади.

Даромад солиғининг бюджет тушумларидаги улуши қисқариши юз бераётган бўлса-да, солиқ тушумлари барқарор ўсиш суръатларига эга. Таҳлил қилинаётган давр мобайнида ўсиш суръатлари олдинги йилга нисбатан ўртача 120 фоизни ташкил этмоқда.

Жисмоний шахслар даромад солиғи кўпгина мамлакатлардаги сингари Ўзбекистон Республикасида ҳам прогрессив (ўсиб боровчи) солиқ тури ҳисобланиб, кўп даромаддан кўп солиқ эмас, балки даромаднинг катта қисмини солиқ сифатида тўлашга, яъни даромаднинг ошиши билан ундан юқори фоизда солиқ ундиришга асосланган.

⁷² Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланди.

Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда эса мазкур кўрсаткич ўз ички хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда турли ставкаларда белгиланган (12-жадвалга қаранг).

12-жадвал

Ривожланган мамлакатлардаги даромад солиғи ставкалари⁷³ (фоизда)

№	Мамлакатлар	Бошланғич ставка	Энг юқори ставка
1.	АҚШ	15	39
2.	Буюк Британия	10	40
3.	Германия	0	42
4.	Италия	23	43
5.	Франция	0	28,3
6.	Япония	15	76

Жадвал кўрсаткичларини кўздан кечирарканмиз, Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган солиқ ставкалари бошқа давлатлардагидан тубдан фарқланмаслигининг гувоҳи бўламиз. Бироқ бу борада ким билан суҳбатлашмайлик, даромадининг катта қисми солиқлар сифатида бюджетга ундирилаётганини куюниб таъкидлайди. У ҳолда бугунги кунда даромад солиғи юки борасидаги муаммо нимадан иборат деган савол туғилиши табиий.

Юқоридаги саволга жавоб берарканмиз, 2001 йилга қадар даромад солиғи юкига таъсир этган асосий омил «солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи» миқдорининг камлиги ва 2001 йилдан унинг бутунлай бекор қилингани эканини таъкидлаб ўтиш мумкин.

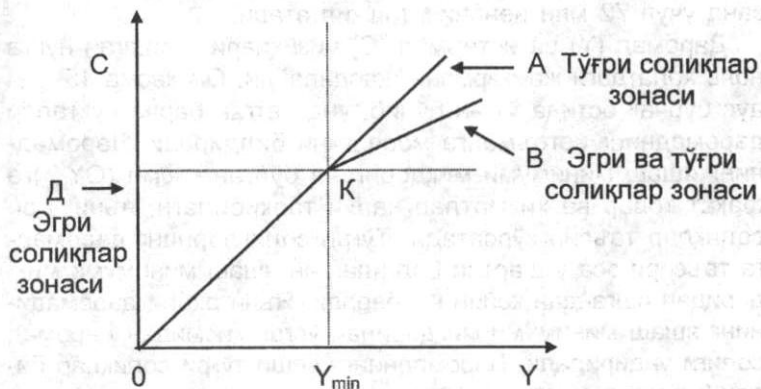
Республикада даромад солиғи суммасини ҳисоблаш жараёнида энг кам иш ҳақи (солиққа тортилмайдиган минимум) миқдорини чегирмасдан даромаддан прогрессив шкалаларни жорий қилган ҳолда солиқ суммаси ҳисоблана-

⁷³ Тютюрюков Н.Н. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2010. – С.43 – 107.

ди. Натижада даромаднинг кўпроқ қисми солиқлар сифатида тўланмоқда. Фикримизнинг ўринли эканлиги Фарб давлатларидаги даромад солиғини ҳисоблаш тартиби билан таққослаганда яққол намоён бўлади (2-чизмага қаранг).

2-чизма

Ривожланган давлатларда солиқларнинг жисмоний шахслар даромадига таъсир даражаси⁷⁴

бу ерда:

С — истеъмол чизиғи;

Y — даромад чизиғи;

Y_{min} — кун кечирिश минимуми даражаси.

Бозор иқтисодиёти тараққий этган мамлакатларда даромад солиғини ҳисоблашда кун кечирिश минимуми (Y_{min})ни чегириб ташлаб, қолган даромаддан солиқ ундирилади. Бу кўрсаткич йиллик даромадга нисбатан:

– АҚШда бир киши учун 2000 ва оила жуфтлиги учун эса 5000 долларни⁷⁵;

– Францияда бир киши учун 5963 евро⁷⁶;

⁷⁴ Гаджиев Р.Г. О соотношении прямого и косвенного налогообложения // Финансы. 2000. — №3. — С.25.

⁷⁵ Мещерякова О.В. Налоговые системы развитых стран мира (справочник) — М.: Фонд «Правовая культура», 1995. — С.41.

⁷⁶ www.finances.gouv.fr

– Буюк Британияда бир киши учун 4745 фунт стерлингни, оила жуфтлиги учун 5725 фунт стерлингни, 65 ёшдан 75 ёшгача бўлган қарияларга 6830 фунт стерлингни, 75 ёш ва ундан катта ёшдаги қарияларга 6950 фунт стерлингни, кўзи ожиз ногиронларга 1560 фунт стерлингни⁷⁷;

– Японияда бир киши учун 25,3 млн иенани, оила жуфтлиги учун 44 млн иенани, ота-она ва бир нафар фарзанд учун 56,6 млн иенани ҳамда ота-она ва икки нафар фарзанд учун 72 млн иенани⁷⁸ ташкил этади.

Даромад (Y) ва истеъмол (C) чизиқлари кесишган нуқта ноль ҳолатдаги жамғармани ифодалайди. ОА кесма 45 градус бурчак остида ўтган бўлиб, унда ётган барча нуқталар даромаднинг истеъмолга мослигини билдиради. Даромаднинг яшаш минимуми миқдоригача бўлган қисми (OY_{min})га фақат товар ва хизматлар нархи таркибидаги, яъни эгри солиқлар таъсир кўрсатади. Тўғри солиқларнинг даромадга таъсири эса у шартли белгиланган яшаш минимуми миқдоридан ошгандан кейин юз беради. Яъни аҳоли даромаднинг яшаш минимуми миқдоридан ўсган қисмидан даромад солиғи ундирилади. Даромаднинг ўсиши тўғри солиқлар билан бирга истеъмол ортиши орқали товар ва хизматлар нархи таркибидаги эгри солиқларнинг ҳам ошиб боришига олиб келади. Улар ошиб бориши натижасида даромаднинг истеъмолга нисбатан мутаносиблиги ўзгаради ва ОА кесманинг КА қисми КВ га силжийди ёки аҳолининг товарлар ҳамда хизматлар истеъмоли маълум миқдорга қисқаради. Даромад миқдори (КА) ўсиши эса давлат бюджетида тўғри солиқлар ҳиссаси ошишига туртки бўлувчи асосий омилдир.

Шундан хулоса қилиш мумкинки, бозор иқтисодиёти шароитида эгри ва тўғри солиқлар ўртасидаги ўзаро муносабат, албатта, аҳоли жонбошига ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг миқдorigа боғлиқ. У юқори бўлганда, тўғри солиқлар улуши ҳукмронлик қилса, аксинча ҳолатда эгри солиқлар миқдори устунликка эга бўлади.

⁷⁷ Тютюрюков Н.Н. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2010. – С.43.

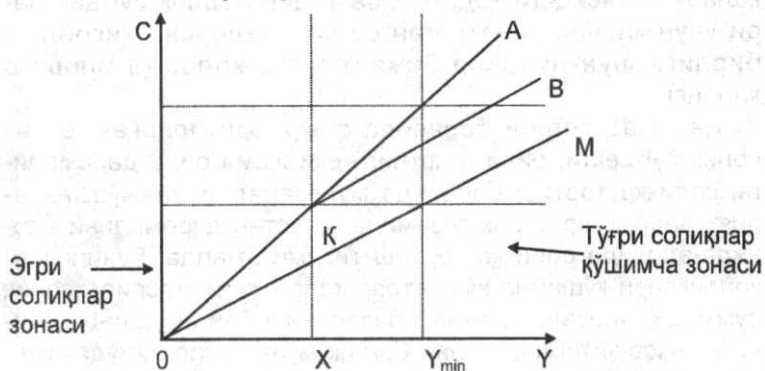
⁷⁸ Попова Л.В. Налоговые системы зарубежных стран: Учеб.-метод. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Дело и Сервис, 2011. – С.247.

Демак, аҳолининг кун кечириш минимуми даражасига-ча бўлган даромадига фақатгина маҳсулот ва хизматлар таркибдаги эгри солиқларгина таъсир қилса, тўғри солиқлар даромад кун кечириш минимуми даражасидан ошгандан кейингина тўланади. Бу ривожланган давлатларда солиқ юкини юмшатишга қаратилган тадбирлардан бири дейишимиз мумкин.

Энди республикаимиз учун даромад солиғининг истеъмолга таъсирини кўриб чиқсак, юқорида қайд этиб ўтилган мамлакатлардаги ҳолатдан фарқ қилувчи жиҳатлардан бири солиқ механизмида 2001 йилдан солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи миқдорининг бекор қилингани ва у амал қилган даврда жуда кам миқдорни ташкил этгани дейиш мумкин. Жараённи чизма орқали ифодаласак, у қуйидаги кўринишга эга бўлади (3-чизмага қаранг).

3-чизма

Ўзбекистон Республикасида солиқларнинг жисмоний шахслар даромадига таъсир даражаси

бу ерда:

X – энг кам иш ҳақи миқдори.

Солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи миқдорини X билан белгиласак, аҳолининг солиққа тортилмайдиган даромади (OX)га фақат эгри солиқлар таъсир қилар эди. Кун

кечириш минимуми даражасидаги даромад (OY_{\min})га эгри солиқлар таъсири сақланиб қолгани ҳолда, тўғри солиқлар ҳам таъсир қилади. ОКВ эгри чизиги даромад солиғининг 2001 йилгача бўлган ҳолатини ифода этса, ОМ кесма ундан кейинги йиллардаги вазиятни ифодалайди.

Чизмадан даромаднинг истеъмолга нисбатан мутаносиблигини ифодаловчи КВ кесма ОМ кесма ўзгаргани ёки аҳолининг барча даромади ҳам эгри, ҳам тўғри солиқлар таъсирига тушаётгани маълум бўлади. Яъни солиқ қамрови кенгаяди.

Ўзбекистон Республикасида 1996 йил сентябрь ойига қадар энг кам иш ҳақи ва солиққа тортилмайдиган минимум миқдори ўртасида фарқ мавжуд бўлиб, ундан кейин юқоридаги икки миқдор тенглаштирилди ва 2001 йилдан эътиборан солиққа тортилмайдиган миқдор бекор қилиниб, фақатгина энг кам иш ҳақи миқдори амал қилиб келмоқда. Энг кам иш ҳақи миқдори бугунги кун солиқ тизимида фақатгина жисмоний шахслар даромад солиқ ставкалари ўртасидаги қадамни ва тадбиркорлик субъектлари учун қатъий ўрнатилган солиқ миқдорини ҳисоблаш бирлиги функциясини бажармоқда, холос (4-иловага қаранг).

Даромад солиғи борасида фикр юритиларкан, ёлғиз солиқ субъекти, оила жуфтлиги ёки жами оила даромадини солиққа тортиш борасида мунозаралар мавжуд. Аксарият давлатлар солиқ тизимида эр-хотин даромадини алоҳида-алоҳида солиққа тортиш тизими амалда, бунинг афзалликлари қўшимча ҳужжатлар талаб қилинмаслиги, солиқ суммаси, асосан, даромад базасининг ўзида ушлаб қолиниб, ҳисоб-китоблар билан боғлиқ муаммолар вужудга келмаслиги билан ифодаланади. Салбий жиҳатини эса солиқ базасининг қисқариши ва аҳолининг маълум қисмида «боқиманда кайфиятнинг юзага келиши» билан баҳолаш мумкин.⁷⁹

Бугунги кунда юқоридаги вазиятни юмшатиш мақсадида даромад солиғи ставкасини пасайтириш тадбири амал-

⁷⁹ Налогово-бюджетная политика в странах с экономикой переходного периода / Под ред. Вито Танзи. – Вашингтон, 1993. – С.203.

га ошириб келинаётган бўлиб (2-диаграммага қаранг), масаланинг асосий ечими солиққа тортилмайдиган шартли даромад миқдорини жорий қилиш ҳамда унинг миқдорини босқичма-босқич моддий ва ижтимоий маҳсулотлар «истеъмол саватчаси» қийматига тенглаштиришдан иборатдир.

2-диаграмма

2001 – 2011 йилларда ўртача реал иш ҳақи ва жисмоний шахслар даромад солиғи юкининг унга нисбатан ўзгариш динамикаси

Диаграмма маълумотларидан 2001 йилдан 2007 йилгача солиқ юки нисбатан ўсган бўлса, 2007 йилдан сезиларли даражада пасайганини кузатиш мумкин. Яъни 2007 йили даромад солиғи юки 23,2 фоизни ташкил этган, 2011 йилга келиб эса 16,5 фоизни ташкил этди ёки охириги 4 йил давомида солиқ юки 6,7 фоиз пунктига пасайган. Бунга солиқ ставкасининг (бошланғич ставка 13 фоиздан 10 фоизга, ўрта ставка 21 фоиздан 16 фоизга, юқори ставка 30 фоиздан 22 фоизга) пасайтирилиши, солиқ ставкалари ўртасидаги бошланғич қадамнинг (энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан 6 баробарига) ошиши ҳамда ўртача йиллик энг кам иш ҳақи миқдорининг (3,8 мартага) ўсганлиги сабабдир.

2001 йили 25,3 минг сўм ўртача ойлик иш ҳақидан 5,1

минг сўм даромад солиғи ундирилиб, иш ҳақининг 79,8 фоизи ходим ихтиёрида қолган, 2011 йилга келиб иш ҳақининг 83,5 фоизи (2001 йил нархларида) ходим ихтиёрида қоладиган бўлди. Ходим ихтиёрида қоладиган реал даромад миқдорининг кўпайиши турмуш фаровонлиги ошишининг асосий омилдир.

Ижтимоий энг кам миқдор жисмоний эҳтиёжларни қондиришнинг энг кам нормаларидан ташқари энг кам миқдордаги маънавий ва ижтимоий талабларни қондиришга сарфланадиган харажатларни ҳам ўз ичига олади. Бу миқдор қиймат шаклида ифодаланган, жамият мақбул турмуш даражасини сақлаш учун зарур деб ҳисоблайдиган эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган товар ва хизматлар мажмуидан иборат. Бунда аҳолининг кам таъминланган қатламлари маълум даражада нормал уй-жой шароитига эгаллиги ҳам назарда тутилади.

Физиологик энг кам миқдор эса фақат жисмоний эҳтиёжларни қондиришга мўлжалланган бўлиб, ноозиқ-овқат маҳсулотлари сотиб олиш харажатларини назарда тутмайди.

Инсоннинг энг кам ҳаётий эҳтиёжларини қондириш учун зарур ва етарли бўладиган ҳамда солиқ солинмайдиган энг кам миқдорнинг давлат томонидан белгиланиши мазкур категориянинг ҳуқуқий асосини таъминловчи омилдир. Одатда, физиологик энг кам миқдorni аниқлашда истеъмом саватчаси усулидан кенг фойдаланилади ва у ҳар бир давлат иқтисодий имконияти, аҳолининг ҳаёт тарзидан келиб чиқиб белгиланади. Республикамизда эса энг кам иш ҳақи миқдорини истеъмом саватчаси харажатларига тенглаштириш мақсадида унинг миқдорини босқичма-босқич оширишга эришилмоқда.

Масаланинг яна бир жиҳати солиққа тортиладиган даромадни гуруҳлаштиришда солиқ ставкалари орасидаги фарқни белгилаш учун энг кам иш ҳақи миқдори асос вазифасини бажариб, унинг миқдори ва у орқали ҳосил қилинадиган қадамлар сонининг қисқалиги (беш, ўн ва ундан юқори) ҳам даромад солиғи юкига сезиларли таъсир кўрсатмоқда дейиш мумкин (13-жадвалга қаранг).

**Ўзбекистон Республикасида амалдаги қонунчиликка
асосан жисмоний шахслар даромадига солинадиган
солиқ ставкалари (2012 йил ҳолатига)⁸⁰**

Солиқ солинадиган даромад миқдори	Солиқ ставкаси
Энг кам иш ҳақининг 5 баробари миқдоригача	9%
Энг кам иш ҳақининг 5 баробари (+1)дан 10 баробаригача	Энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан олинадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 16%
Энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқори миқдорга	Энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 22%

Шу ўринда даромад солиғини ҳисоблашни аниқ мисол шаклида кўриб ўтсак. Агарда ходимнинг ойлик иш ҳақи 680 000 сўм бўлса, 2012 йил январь – март ойлари учун жами даромад миқдори 2 040 000 (680 000 + 680 000 + 680 000) сўмни ташкил этади. Унга нисбатан даромад солиғи суммаси қуйидаги тартибда ҳисобланади.

Биринчидан, энг кам иш ҳақининг 5 баробарини ҳисоблаб, ойлар сонига кўпайтирамиз. Чиққан натижанинг 9 фоизини ҳисоблаймиз:

$$(62\ 920 \cdot 5) \cdot 3 = 943\ 800 \cdot 9\% = 84\ 942 \text{ сўм}$$

Иккинчидан, энг кам иш ҳақининг 10 баробарини ойлар сонига кўпайтириб, ундан 5 баробаригача бўлган миқдорни чегирамиз. Чиққан натижанинг 16 фоизини ҳисоблаймиз:

$$(62\ 920 \cdot 10) \cdot 3 - 943\ 800 = 943\ 800 \cdot 16\% = 151\ 008 \text{ сўм}$$

Учинчидан, жами иш ҳақидан энг кам иш ҳақининг 10 баробаригача бўлган миқдорни чегирамиз. Чиққан натижанинг 22 фоизини ҳисоблаймиз:

$$2\ 040\ 000 - (62\ 920 \cdot 10) \cdot 3 = 152\ 400 \cdot 22\% = 33\ 528 \text{ сўм}$$

Ҳисобланган умумий солиқ суммаси 269 478 (84 942 + 151 008 + 33 528) сўмни ташкил этади.

⁸⁰ Ўзбекистон Республиканинг 2003 йил 12 декабрдаги 568-II сонли қонуни.

Январь – февраль ойларида 179 652 сўм солиқ суммаси ушлаб қолинганлиги сабабли март ойи учун 89 826 сўм даромад солиғи ундирилиб, солиқ суммаси бир ойлик иш ҳақининг **13,2 фоизини** ташкил этади.

Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамига ажратиладиган 1 фоизли ажратма 20 400 (2 040 000 · 1%) сўмни ташкил этиб, январь – февраль ойларига 13 600 сўм ажратилгани боис, март ойи учун 6800 сўм ундирилади.

Март ойи учун бюджетга 83 026 (89 826 – 6 800) сўм даромад солиғи тўланади.

Солиқ юкининг даромадга таъсири ҳақида фикр борар экан, бу борада ягона ижтимоий тўловни эътибордан четда қолдириш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки ягона ижтимоий тўлов юридик шахслардан ундирилса-да, у тақсимланмаган иш ҳақи фондининг ўзгариши орқали аҳоли даромадига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатувчи омилдир. Бизга маълумки, иш ҳақи фондидан ягона ижтимоий тўлов ундирилиб, сўнги йилларда дастлабки даврга нисбатан унинг миқдори камайиб бориш тенденциясига эга (14-жадвалга қаранг).

14-жадвал

Иш ҳақи фондидан ундириладиган ягона ижтимоий тўлов ставкасининг 2002 – 2012 йиллардаги ўзгариш динамикаси (фоизда)

Тўлов тури	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2012 йил
Иш ҳақи фондидан ундириладиган ягона ижтимоий тўлов ставкаси, жами	40	33	25	24	25	25
шу жумладан:						
бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига	37,3	31,6	24,2	23,5	24,8	24,8
бандликка кўмаклашиш давлат жамғармасига	1,5	0,9	0,5	0,3	0,1	0,1
касаба уюшмалари федерацияси кенгашига	1,2	0,5	0,3	0,2	0,1	0,1

Жадвал маълумотлари ягона ижтимоий тўлов ставкаси таҳлил қилинаётган давр, яъни охириги 10 йилда 15 фоизга пасайганини кўрсатади. Ягона ижтимоий тўлов белгиланган тартибга мувофиқ бюджетдан ташқари пенсия ва бандликка кўмаклашиш давлат мақсадли жамғармалари ҳамда Ўзбекистон қасаба уюшмалари федерацияси кенгаши ўрта-сида юқоридаги миқдорларда тақсимланади. Ягона ижтимоий тўлов фоиз ставкасининг қисқариши, асосан, пенсия жамғармаси улушига тўғри келмоқда. Жумладан, бюджетдан ташқари пенсия жамғармасига тўлов ставкаси 12,5 фоиз пунктига қисқарган бўлса, бандликка кўмаклашиш жамғармаси тўлов ставкаси 1,4 фоиз пунктига ҳамда Ўзбекистон қасаба уюшмалари федерацияси кенгаши тўлов ставкаси 1,1 фоиз пунктига пасайган.

Аmmo ягона тўлов ставкасининг амалдаги қисқариши мавжуд соҳадаги муаммолар тўлақонли ўз ечимини топди деган хулоса чиқариш имконини бермайди. Чунки ҳозирги ҳолатда иш берувчи томонидан ходимлар иш ҳақи сифатида ажратилаётган маблағларнинг 1/4 қисми ягона тўлов сифатида ундирилмоқда.

Ягона тўлов фоиз ставкалари ҳақида гапирганда у турли мамлакатларда турлича белгиланганини таъкидлаш мумкин. Масалан, Шимолий Европа мамлакатлари анча паст (Финляндияда 5,8%, Норвегияда 7,8%), Марказий ва Шарқий Европада ўртача (Венгрия 11%, Хорватия 23,8%) ва собиқ Иттифоқ республикаларининг айримларида юқори (Украина 25%, Литва 27%, Латвия 28%) фоиз ставкасини ташкил қилмоқда.⁸¹

Ягона ижтимоий тўлов миқдори юқорилиги корхоналар бир қисмининг ишчилар иш ҳақи маълум миқдорини «конвертлар» кўринишида беришга олиб келаётгани ҳаётий ҳақиқатдир. Бу яширин иқтисодиёт кўлами билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, асосан, МДХ мамлакатларидаги корхоналар томонидан ҳисобрақамидаги пулларнинг ноқонуний нақдланиши (черная обналочка), иккита бухгалтерия ҳисобининг юритилиши ҳамда ишчи кучини ноқонуний ёллаш кабиларга сабаб бўлмоқда дейиш мумкин.

⁸¹ <http://business.rin.ru/cgi-bin/search>

Бу борадаги ислохотларга эришишда мутахассислар томонидан таклиф этилаётган ягона ижтимоий тўлов фоиз миқдорини пасайтириш кутилаётган самарани бермаслиги мумкин. Чунки яширин фаолият кўрсатаётган корхона учун ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан кескин чоралар қўлланмаган ҳолда тўлов ставкасини пасайтириш улар учун аҳамиятга эга эмас, яъни аксарият ҳолларда у ўз ишини бир маромда давом эттираверади. Бу эса, ўз навбатида, пенсия фондига тушум миқдорининг пасайиши орқали пенсия таъминоти масаласини хавф остига қўйиши мумкин.

Жисмоний шахслар даромад солиғи юкига солиқ ставкалари, улар ўртасидаги қадам ва чегирмалар тўғридан-тўғри таъсир кўрсатса, шундай омиллар борки, улар солиқ юкига баҳо берганда кўпчилик назаридан четда қолади. Республикада шундай омиллар сирасига бандлик даражаси, аҳоли таркибида меҳнат ёшига етмаганлар улуши ва соҳалар бўйича аҳоли бандлигини киритиш мумкин.

Мамлакатдаги мавжуд ишсизлик даражаси ҳам солиқ юкига таъсир қилувчи омиллардан бири саналади. Ўзбекистон Республикаси бўйича иш излаётганлар сони 2012 йил 1 январь ҳолатига 622,4 минг кишини, шундан ишсизлик мақоми берилганлар 12,9 минг кишини ташкил қилиб, 9,2 мингига ишсизлик нафақаси белгиланган. Ишсизлик мақоми берилган аҳоли меҳнат ресурсларининг атиги 0,1 фоизини ташкил этади. Қиёсий олганда бу юқори кўрсаткич эмас.

Меҳнат ресурсларининг иқтисодиётда банд бўлмаган асосий қисми даромад манбаига эга ёки маълум фаолият турлари билан банд. Шундан келиб чиққан ҳолда республикадаги бандликни расмий ва норасмий турларга ажратиш мумкин. Норасмий бандлик кўрсаткичи анча юқори, унга қонун билан тақиқланмаган ва ўз соҳибига даромад келтирадиган барча фаолият турларини киритиш мумкин.

Норасмий банд аҳолининг меҳнат билан расмий банд аҳолидан асосий фарқи бошқалар билан бир хилда, баъзан кўпроқ (ишсизлик нафақалари назарда тутилмоқда) давлат хизматларидан фойдаланиши ҳамда хизматлар

учун солиқ тўламаслиги ҳисобланади. Бу каби хизматлар билан боғлиқ харажатларнинг ошиб бориши, ўз навбатида, уларни молиялаштириш учун даромадларни оширишни талаб қилади. Давлатнинг асосий даромад манбаи солиқлар бўлганлиги боис, уларнинг миқдорини кўпайтиришга эҳтиёж туғилади. Аҳолининг қайд қилинмаган ёки яширин иқтисодиётда банд қатлами ўз даромадидан солиқ тўламаслиги баъзан аҳолининг фаол қисмига нисбатан солиқ юки ошишига олиб келиши мумкин.

Қайд қилинмаган бандлик ижтимоий-иқтисодий жараёнлар кўламини баҳолашга, ўтказилаётган ислохотларни чуқурлаштириш режаларини тузишга ва бандлик даражаси кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатади. Норасмий бандлик салбий таъсирга эгалиги билан бирга ўзига хос ижобий таъсирга ҳам эга бўлиб, яхши даромад келтирадиган ва ҳар томонлама ишчи-ходим талабларига жавоб берадиган иш ўринлари топилгунга қадар ишсизлик муаммосини юмшатиб туриши билан баҳоланади.

Сир эмаски, республикада аҳолининг асосий қисми қишлоқларда яшайди ва меҳнат фаолиятида қишлоқ хўжалиги етакчи аҳамият касб этади. Соҳада банд аҳолининг моддий ҳолати республика ҳаётининг мана шу етакчи соҳадаги аҳволи билан чамбарчас боғлиқ.

Сўнги йилларда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш билан боғлиқ харажатларнинг ўсиб бораётганлиги бевосита иш ҳақи фондига салбий таъсир кўрсатмоқда. Иқтисодий тармоқлар бўйича йил давомида ўртача ойлик иш ҳақининг шаклланиш кўрсаткичларини кўздан кечирсак, энг паст ойлик маош қишлоқ хўжалиги ҳиссасига тўғри келишининг гувоҳи бўламиз ва у республикадаги ўртача ойлик иш ҳақининг ўртача 50 фоизини ташкил этади.

Натижада соҳа хизматчиларининг даромадлари амалдаги даромад солиғининг энг қуйи ставкасига тўғри келмоқда. Бу эса солиқ субъектлари сони кўп бўлишига (республикада расмий банд аҳолининг 30 фоизга яқинини қишлоқ хўжалиги соҳасидагилар ташкил этади) қарамай, уларнинг солиқ тушумларини шакллантиришдаги ҳиссаси пастлигича қолишига олиб келмоқда.

Аҳолининг демографик ўсиши юқорилиги сақланиб қолаётгани ҳам солиқ сиёсатига ўз таъсирини кўрсатади. Масаланинг ташвишли жиҳати аҳоли сонининг асосий ўсиш суръати бандлик даражаси қониқарсиз бўлган ҳамда иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари нисбатан паст вилоятлар ҳиссасига тўғри келаётганидир. Мисол учун, республикада аҳоли сони 2011 йилга келиб 2000 йилга нисбатан 19 фоиз ўсган бўлса, бу кўрсаткич Қашқадарё (25,6%), Сурхондарё (25,3%) ва Наманган (23,7%) вилоятларида юқорилигича қолмоқда.

Бундан ташқари, аҳоли ижтимоий қатламида меҳнатга лаёқатсизлар сонининг юқорилиги сақланиб қолаётган бўлиб, бу кўрсаткич 2012 йил 1 январь ҳолатига 38,5 фоизни ташкил этди.

Охир-оқибат республикада даромад солиғи юки ундан қочиш имконияти бўлмаган, расмий ҳолда меҳнат фаолияти билан банд аҳоли зиммасига тушмоқда. Бошқа эркин фаолият турларида банд аҳолининг асосий қисми имкони борица солиқдан қочишга ҳаракат қилмоқда. Бу кўпроқ тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслар улушига тўғри келмоқда.

Жисмоний шахслар томонидан тўланадиган мол-мулк, ер ва бошқа йиғимлар юкини, асосан, улар фоизларининг ортиб бориши билан изоҳлаш мумкин (15-жадвалга қаранг).

2012 йилга келиб мол-мулк солиғи ставкаси 2000 йилдагига нисбатан 3,6 мартага ошган ҳолда 0,9 фоизни ташкил этди. Бундан ташқари, 2010 йилга қадар мулкнинг қайта баҳолаш қийматидан солиқ ундирилган бўлса, ҳозирда мулкнинг жойлашган жойи ҳамда умумий майдонидан келиб чиққан ҳолда ундирилади. Мулк баҳоланган инвентар қиймати бўлмаган ҳолларда давлат томонидан белгиланган шартли қийматдан солиқ ҳисобланмоқда.

Мисол учун, Тошкент шаҳрида жойлашган 5 хонали квартиранинг умумий майдони 186 м² бўлиб, инвентар қиймати 13 280 минг сўмни ташкил этади. 2012 йил учун мол-мулк солиғи суммаси 119,5 (13 280 * 0,9%) минг сўмга тенг бўлади.

Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахслардан ундириладиган
 мол-мулк солиғи ставкалари⁸²
 (фоизда)

№	Кўрсаткичлар	2000 йил	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил
1.	Қайта баҳоланган ёки шартли қийматдан	0,25	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	-	-
2.	Қайта баҳоланмаган қийматдан	4,0	5,8	7,0	7,0	-	-	-	-
3.	Тураржойлар, квартиралар (шаҳарларда жойлашган, умумий майдони 200 м ² дан ошқ бўлганлари бундан мустасно), далаҳовли қурилмалари, гаражлар ва бошқа иморатлар, хоналар ва иншоотлар	-	-	-	-	-	-	0,75	0,9
4.	Шаҳарларда жойлашган умумий майдони куйидагича бўлган тураржой ва квартиралар: 201 – 500 м ² гача бўлган 500 м ² дан ошқ бўлган	-	-	-	-	-	-	0,9	1,1
		-	-	-	-	-	-	1,13	1,35

⁸² Муаллиф томонидан умумлаштирилган.

Агарда жисмоний шахслар мол-мулкини баҳолаш бўйича кўчмас мулк кадастр хизмати томонидан белгилаган инвентаризация қиймати бўлмаса, 2012 молия йилида солиқ ундириш учун Тошкент шаҳри ва вилоят марказларида 18 480 минг сўм, бошқа шаҳарлар ва қишлоқ жойларда 8030 минг сўм миқдориди мол-мулкнинг шартли қиймати қабул қилинади. 2012 йили квартира учун 166,3 (18480 * 0,9%) минг сўм ёки баҳолангандаги ҳолатга нисбатан 46,8 минг сўм ортиқ мол-мулк солиғи тўланиши керак бўлади.

Солиқ субъекти пенсионер бўлган ҳолатда эса мол-мулк майдонининг 60 м² га солиқ солинмайди. Бу ҳолатда фуқаро 126 (186 – 60) м² учун мол-мулк солиғи тўлайди. Солиқ суммасини аниқлаш учун 126 м² майдоннинг инвентар қийматини аниқлаймиз. У 8996,1 минг сўмга (126 * 13280 / 186) тенг. Мол-мулк солиғи суммаси эса 80,9 (8996,1 * 0,9%) минг сўмга тенг бўлиб, солиқ юки 32,2 фоизга қисқаради. Мавжуд солиқ имтиёзи пенсионерларнинг баҳоланган мол-мулкига нисбатан қўлланилмайди.

Илмий адабиётларда солиқ юкига нисбатан «олдинга», «орқага», «бир қадам олдинга, бир қадам орқага» деган иборалар қўлланилади. Қисқача шарҳлаб ўтсак, солиқ юки «олдинга» деганда истеъмолчилар зиммасига, «орқага» деганда у ишлаб чиқарувчи зиммасига ҳамда «бир қадам олдинга, бир қадам орқага» деганда унинг бир қисми ишлаб чиқарувчи ва бир қисми истеъмолчилар зиммасига юкланиши мумкинлигини англатади.⁸³

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон шароитида эгри солиқлар юкига нисбатан фақат «олдинга» иборасини қўллаш мумкин. Спиртли ичимликлар ва истеъмол ёғига жорий қилинаётган акциз солиғи ставкаси бунга мисол бўла олади. Бу, албатта, талаб ва таклиф эластиклиги кам бўлган, рақобат муҳити шаклланаётган мамлакатлар учун хосдир. Бироқ бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда мазкур жараён бир оз бошқача юз беради, яъни солиқ юкининг бир қисмини ушбу турдаги маҳсулотни ишлаб чиқарувчи корхона ўз зиммасига олади. Корхона ишлаб чиқариш қув-

⁸³ Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С.388.

ватидан тўлиқ фойдаланиш ҳамда бозордаги ўрнини сақлаб қолиш учун солиқ юкини тақсимлайди. Тақсимлаш маъсулот нархини камайтириш, яъни фойданинг бир қисмидан воз кечиш орқали амалга оширилади. Бунинг учун эса корхона молиявий жиҳатдан бақувват бўлиши лозим.

Демак, жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар юки улардан бевосита ундирилган, шу билан бирга, товар ва хизматлар нархи таркибида истеъмол қилинган эгри солиқлар улуши билан ифодаланади.

Юқорида келтирилган таҳлилларга якун ясаб қуйидаги хулосага келиш мумкин:

– жисмоний шахслар зиммасига тушаётган солиқлар юки салмоқли ва унинг ўсиши кўп жиҳатдан даромад солиғи ҳиссасига тўғри келади;

– даромад солиғи юки нотекис тақсимланган бўлиб, у асосий ҳолларда даромадини солиқдан яшириш имконияти кам ишчи ва хизматчилар зиммасига тўғри келмоқда. Бу, албатта, уларнинг иқтисодий имкониятлари маълум даражада чекланиши, бошқача айтганда, истеъмоли қисқариши орқали турмуш тарзига таъсир кўрсатиши мумкин;

– солиққа тортилмайдиган минимумнинг бекор қилиниши ҳамда солиқ ставкалари орасидаги қадам қисқалиги даромад солиғи юки ошишида етакчи аҳамият касб этмоқда.

ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН УНДИРИЛАДИГАН СОЛИҚЛАР МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Объектнинг солиққа тортилганлик даражасини кучайтиришга доир масалалар

Энг аввало, даромад солиғига тўхталиб ўтсак, жаҳон солиқ амалиётида унинг «глобал» ва «шедуляр» тизимлари амал қилиб келмоқда. «Глобал» тизимда солиқ, даромад манбаидан қатъи назар, ялпи даромаддан ундирилса, «шедуляр» тизим даромаднинг шаклланиш манбаига кўра алоҳида ставкаларда солиқ ундиришни назарда тутди. Собиқ Иттифоқ даврида фаолият турига қараб аҳолидан 13 фоиздан 75 фоизгача ундирилган даромад солиғи «шедуляр» тизимга мисол бўлса, сўнгги йилларда ривожланган давлатлар солиқ тажрибасидан келиб чиққан ҳолда қисман қўлланиб келинаётган ва тўлиқ амалиётга татбиқ этиш кўзда тутилаётган декларация усули «глобал» тизимга мисолдир.

Бугунги кунда жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишнинг декларация усулини оммавий тарзда жорий қилиш бўйича турли хил ёндашувлар мавжуд. Айримлар уни, илғор ва адолатли усул бўлганлиги учун, тезроқ жорий қилиш керак деб ҳисоблашса, бошқалар бу борада шошма-шошарлик билан иш тутиш кўзланган натижани бермаслигини таъкидлашади. Бу борада бизнинг ёндашувимиз ҳам даромадни солиққа тортиш борасида жаҳон тажрибасидан юз ўгирмасдан ва миллий шароитга мослаштирган ҳолда босқичма-босқич жорий қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимида жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишнинг амалдаги декларация усулини адолатли деб айта оламизми? Саволга бозор иқтисодиёти тараққий этган давлатлар солиқ тизи-

мидан келиб чиққан ҳолда баҳо берсак, мақсадга мувофиқ бўлади. Уларда аҳоли декларацияни даромаднинг барча манбаларини кўрсатган ҳолда тўлдириб, сўнг даромад олиш билан боғлиқ барча харажатларни тасдиқловчи ҳужжатларни илова қилади. Натижада аксарият ҳолларда солиқ субъектларига йил давомида тўлаган солиқ суммаларининг бир қисми қайтарилади. Шунинг учун ҳам хорижий давлатларда жисмоний шахслар декларация тақдим этиш муддатини интиқлик билан кутади дейиш ўринли.

Ўзбекистон Республикасида эса амалдаги даромад солиғига оид меъёрий ҳужжатларда даромад олиш билан боғлиқ харажатлар суммасини инобатга олиш кўзда тутилмаган ва уларни назорат қилиш тизими ҳам мавжуд эмас. Мавжуд усул фақатгина йил давомида тўланган солиқларнинг тўғри тўланганлиги устидан назорат ҳамда ўриндошлик асосида ишловчилар учун кўшимча солиқ тўлаш деган маънони англатмоқда, холос. Чунки ўриндошлик асосида ишлашдан олинган даромадлар қўйи солиқ ставкаларига тушиб, барча даромад суммасини кўшгандан кейин юқори ставкада солиқ ундирилади.

Айрим иқтисодчилар солиқ тушумларининг ундирилиш ҳолатидан келиб чиқиб солиқ субъектлари томонидан сотиб олинган баъзи буюмларни ҳам декларация қилишни таклиф этишмоқда. Шундай буюмлар сирасига кўчмас мол-мулк ва транспорт воситаларини киритиш мумкин. Бизнинг фикримизча, мазкур таклифни амалга оширишнинг ўзига хос ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд:

- салбий жиҳатлари: аҳолининг ўша буюмларга бўлган талаби қисқариши, умуқиқтисодий жараёнларга таъсири ва жамғаришга мойилликнинг кучайиши;

- ижобий жиҳати солиқ тушумлари ошиши билан изоҳланади. Бу декларация тизимининг ўз аҳамиятини кенгроқ намоеъ қилишига шароит туғдириши мумкин.

Декларация тизими олдига қўйиладиган асосий талаблардан бири жисмоний шахсларнинг солиқдан ташқарида қолаётган барча даромадларини қамраб олиш, ноқонуний даромад манбаларига чек қўйиш ҳамда ижтимоий адолат ўрнатишдан иборат экан, бунга эришиш

борасида амалдаги солиқ қонунчилиги баъзи моддаларини кўриб чиқиш талаб этилади. Шундай моддалар сирасига жисмоний шахсларнинг солиқ солинмайдиган даромадлари тўғрисидаги 179-модданинг 15-бандини киритишни мақсадга мувофиқ топдик. Ушбу моддада «мерос ёки ҳадя тартибида, шунингдек, текин олинган пул ва натура шаклидаги даромадлар»га солиқ солинмаслиги белгиланиб, бу айрим ҳолларда ноқонуний ишлаб топилган даромад ёки мол-мулкни қонунийлаштириш ҳамда солиқдан яширишга имкон беради. Шу боис мерос ёки ҳадя қилинадиган даромад ва мол-мулк қийматининг солиқ солинмайдиган миқдори учун чегара белгилаб, даромаднинг унга қадар солиққа тортилганини аниқлаш лозим.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишнинг декларация тизими-ни жорий қилишдаги энг асосий тўсиқлардан бирини мустақам ҳуқуқий асоснинг шаклланиш жараёни давом этаётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Олдинги бобда жисмоний шахслар транспорт воситаларидан олинадиган мол-мулк солиғини ёнилғи маҳсулотлари нархи таркибида ундиришга ўтилиши бу борадаги эришилган ютуқ эканлигини эътироф этгандик. Ундан кўзланган мақсад солиқ суммасининг тўлиқ ундирилишини таъминлаш, уни йиғиш билан боғлиқ харажатларни қисқартириш ва адолат тамойилларига амал қилинишини таъминлашдан иборат эди десак, муболаға бўлмайди. Аммо унинг амалиётга жорий қилиниши сўнгги йилларда бир томонлама аҳамият касб этиб, кўпроқ бюджет манфаатларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилаётганини кўрсатмоқда (16-жадвалга қаранг).

Жадвал маълумотларидан жисмоний шахслар мол-мулк солиғини ёнилғи маҳсулотлари нархи таркибида ундириш жорий қилингандан бери ўтган вақт давомида солиқ ставкаси ўртача 10 мартага ошгани маълум бўлмоқда.

Солиқ суммасини ҳисоблаш бўйича умумэътироф этилган тартиб мавжуд эмас. Шу боис уни адолат тамойилларидан келиб чиққан ҳолда ҳисоблаш ва бюджетга ундириш бўйича қуйидагиларни таклиф этиш мумкин.

Ёнилғи маҳсулотлари учун ўрнатилган солиқ ставкаси

Ёнилғи маҳсулотлари тури	1 литр ёки 1 м3 = сўм					
	2002 йил	2004 йил	2006 йил	2008 йил	2010 йил	2012 йил
бензин ва дизель ёнилғиси	20	40	60	100	145	200
сиқилган газ	17	40	60	100	145	165
суюлтирилган газ	–	–	–	–	–	200

Бу борада, энг аввало, режа қилинаётган йил учун ёнилғи маҳсулотларининг аҳолига сотиш мўлжалланаётган (бозор фонди) миқдорини аниқлаш талаб этилади. Шундан сўнг ўтган йилги солиқ суммасини олиб, уни келгуси йилда кутилаётган инфляция кўрсаткичига кўпайтирилади. Ҳосил бўлган маблағни ёнилғи миқдорига бўлса, ҳар бир литр ёнилғига неча сўмдан солиқ тўғри келиши келиб чиқади. Уни формула билан куйидагича ифодалаш мумкин:

$$L = S \cdot I / P$$

бу ерда:

L – бир литр ёнилғига тўғри келадиган солиқ суммаси;

S – жорий йилдаги транспорт солиқ суммаси;

I – келгуси йилда кутилаётган инфляция даражаси;

P – келгуси йилда сотилиши режалаштирилган ёнилғи маҳсулотлари бозор фонди.

Мавжуд ҳолат фақатгина транспорт воситалари сони ўзгармас бўлган вазиятга тегишли. Транспорт воситалари сони йилдан-йилга ошиб бораётган бир пайтда солиқ суммасини ҳисоблаш қандай бўлади деган эътироз туғилиши табиий.

Жисмоний шахслар автотранспорт воситаларини рўйхатга олиш ташкилотлари томонидан республика корхоналарида ишлаб чиқарилиб аҳолига сотилган ва ички бозорга импорт қилинган транспорт воситалари ҳамда яроқсиз деб топилган транспорт воситалари ҳақидаги маълум

мотлар ўртасидаги мусбат фарқ асосида транспорт воситалари от кучидан келиб чиққан ҳолда солиқ суммасини ҳисоблаб, уни ҳар чорақда ёнилғи маҳсулотлари нархига қўшиб бориш мумкин. Бу усул солиққа тортиш учун амалдаги тартибга кўра мураккаб бўлса-да, адолат тамойилларига қисман мос келади ҳамда солиқ объекти транспорт воситаси ҳисобланади.

Бундан ташқари, маҳаллий ва ички йўллар ҳолатини тубдан яхшилаш мақсадида маълум муддат транспорт воситалари солиғини мавжуд йўлларни таъмирлаш ва янгиларини қуришга йўналтириш мақсадга мувофиқ.

Ер ва мол-мулк каби маҳаллий солиқларни аҳоли даромад солиғини тўлагандан кейин қолган маблағлари ҳисобига амалга оширади. Ер солиғига тўхталиб ўтсак, бугунги кунда у билан боғлиқ асосий муаммолардан бири солиқ суммасининг белгиланган муддатларда бюджетга тушишига эришиш ҳисобланади. Мавжуд солиқларни, айниқса, қишлоқ аҳолисидан ундириш катта машаққатлар талаб этмоқда. Бу борадаги таклифимиз солиқни даромад манбаида ушлашни ташкил этишдан иборат бўлиб, уни амалга ошириш механизми қуйидагича:

- солиқ органи ходимлари томонидан солиқ суммаси аниқланади ва у 12 ойга тенг улушларда тақсимланади;
- расмий тарзда даромад олувчи оила аъзоларининг бирига солиқ тўлаш мажбурияти юклатилиб, солиқ хабарномаси ходим фаолият кўрсатадиган корхона ёки ташкилотга тақдим этилади;
- даромаддан биринчи ер ва мол-мулк солиғи олиниб, сўнгра қолган суммадан даромад солиғини ундириш таклиф қилинади.

Бунда давлат уни йиғиш билан боғлиқ маъмурий харажатларнинг қисқариши ва солиқ суммасининг ўз вақтида ундирилишига эришса, аҳоли солиқ юки камайишидан манфаатдор бўлади.

3.2. Солиқ субъектлари зиммасидаги солиқ юкини мувофиқлаштириш

Ҳозирги пайтда ҳар бир давлат иқтисодиётининг истиқ-боли солиқ тушумлари миқдорига боғлиқ. Шу боис бозор иқтисодиёти шароитида жисмоний шахслардан ундириладиган солиқларни такомиллаштириш иқтисодиётни бошқариш, аҳоли ҳамда давлатнинг молиявий аҳволини мустаҳкамлашга оид муаммоларни ечишда етакчи аҳамият касб этади.

Бу борада, энг аввало, солиқлар юкини юмшатиш Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими учун ўзига хос жиҳат ҳисобланади. Уни ўзгартириш масаласи бугунги кунда ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Аммо давлат бюджети харажатлари ўсиб бориши кузатилаётган бир шароитда даромадларни (аксарият ҳолларда солиқ юкини ошириш ёки солиқ қамровини кенгайтириш ҳисобига) кўпайтириш талаб қилинади. Солиқлар ставкасини маълум чегарагача ошириш тушумлар ўсишини таъминласа, ундан кейин амалга оширилган барча тадбирлар самарасиз яқун топиши солиқ назариясидан маълум. Бу тўғрисида АҚШ иқтисодчиси неоклассик назария вакили А.Лэффер куйидагича фикр билдирган: «Солиқ ставкаси қанча юқори бўлса, солиқ субъектларини улар фаолиятига таъсир қилиш орқали солиқдан қочишга шунча ундайди. Кишилар фақат солиқ тўлаш учун ишламайди».⁸⁴ Бу солиқ ставкаси маълум даражадан ошгандан кейин субъектларнинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш, тадбиркорликни ривожлантиришга бўлган ташаббусини бўға бошлайди, яъни солиқ миқдорини фақат бюджет нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда белгилаш орқали кўзланган мақсадга эришиб бўлмаслигини ифодалайди.

Олдинги бобда келтириб ўтганимиздек, ўтмишда аҳоли солиқлар оғирлигига бўлган ўз норозилигини кўзғолонлар кўринишида ифода этган, маданийлашган жамиятда эса фаолиятини тўхтатиш ёки яширин фаолият кўрсатишга ўтиши орқали жавоб қайтаради. Натижада бюджет камо-

⁸⁴ Кравченко И.А. Налоговые реформы 80-х годов в США: социально-экономический аспект. – М.: НИФИ, 1989. – С.9.

мади кузатила бошлайди. Чунки «солиқ юкининг ортиб бориши солиқ субъектларини нафақат қонуний мажбуриятларини бажармасликка, балки солиқдан қочишнинг қонуний ҳамда ноқонуний йўллариини излашга мажбур қилади».⁸⁵

Бундан ташқари, солиқлар ставкаси ортиб бориши даромад, мол-мулк соҳибларининг солиқ юкини бошқалар ҳисобига юмшатишга бўлган интилиши кучайишига сабаб бўлади. Одатда, даромад солиғи амалдаги қонунчиликка биноан даромадга эга шахсдан ундирилади. Уни бошқа шахслар ҳисобига юмшатиш эҳтимоли жуда кам. Аммо бозор иқтисодиёти шароитида баъзи бир (врач, ҳуқуқшунос ва ҳ.к.) мутахассисликларга эга бўлган шахс ёки шахслар гуруҳи борки, улар ўз хизмат ҳақи нархларини ўзгартириш эвазига солиқ миқдорининг бир қисмини истеъмолчиларга юклаш имкониятига эга.

Мол-мулк солиғи юки эса, асосан, унинг соҳиби елкасига тушади, аммо мулкни ижарага бериш ёки бошқа бирон-бир тадбиркорлик мақсадида фойдаланиш орқали солиқ юкини тақсимлаш мумкин. Бу ижарага берилган мулк учун рента тўловларини ошириш орқали эришилса, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланганда бошқа харажатлар каби маҳсулот нархи таркибига киритиш ҳисобига амалга оширилади.

Солиқ субъектларининг солиқ тўлашдан қочиш ҳолати, энг аввало, солиқ сифатида даромаднинг каттагина қисми тўланаётгани, иккинчидан, аҳолида солиқ маданиятининг пастлиги билан ифодаланади. Буни Фарб мамлакатларидаги каби «инсон ўлим билан солиқ тўлашдан қочиш қутула билмаслиги» принципи ўрнига «ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг иложи бор» деган догманинг халқимиз онгига синганлиги билан изоҳлаш мумкин.⁸⁶ Бу, албатта, собиқ Иттифоқ даврида солиқлар орқали аҳоли даромадини тартибга солиш зарурати бўлмаганлиги учун паст ставкаларда

⁸⁵ Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С.84.

⁸⁶ Маликов Т. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Тошкент: Академия, 2002. – Б.66 – 67.

белгиланганлиги бўлса, аҳоли, асосан, давлат мулки бўлган корхона ва ташкилотларда меҳнат қилганлиги учун солиқ суммаси корхоналар бухгалтерияси ўзидаёқ ушлаб қолинганлиги (солиқ органи ходимлари ҳамда солиқ субъектлари манфаатлари тўқнаш келмаганлиги) ҳамда, «гуруч курмаксиз бўлмас» деганларидек, баъзи солиқ органи ходимларининг ўз мансабини суиистеъмом қилиш ҳоллари мавжудлиги билан боғлиқ дейиш мумкин.

А.Смит ҳам ўз даврида солиқлар юки борасида мулоҳаза юритаркан, «давлат солиқ юкини ошириб боришдан кўра уни камайтириш эвазига кўпроқ фойда кўриши мумкин»лигини таъкидлаган. У «солиқ юки камайса, аҳоли ўз ихтиёри билан солиқ тўлашга ошиқади ҳамда давлатнинг солиқларни йиғиш учун солиқ хизмати ходимлари сонини кўпайтириш, субъектларга нисбатан турли хил жазо чораларини қўллаш ва уларнинг ижро этилишини таъминлаш билан боғлиқ ортиқча харажатларни амалга оширишига ҳожат қолмайди. Бундан ташқари, аҳолининг солиқдан озод этилган маблағи кўшимча даромад келтириб, ундан газнага солиқ тўланишига олиб келади» деб ҳисоблаган.⁸⁷

Давлатнинг иқтисодий тараққиёт даражасидан келиб чиққан ҳолда солиқ юки масаласига турлича ёндашиш мумкин. Бу борада, энг аввало, босиб ўтилган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тарихий йўли асосий аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг охириги 100 йиллик тарихини эсласак, ўзбек халқи мол-мулкидан маҳрум бўлганининг гувоҳи бўламиз. Уларнинг бойликлари XX аср бошларида маҳаллий ҳукмдорлар ва Чор Россияси томонидан таланган бўлса, ундан кейин собиқ Иттифоқ даврида аҳолининг мулкдор қатлами жамият душмани саналиб, мол-мулки эса мусодара қилинган. Оқибатда, орзу қилинганидек, камбағаллар жамияти юзага келди ва иқтисодий жараёнларни бошқаришда солиқлар ўз аҳамиятини йўқота борган. Халқ аҳволи ночор бўлганда унинг зиммасидаги солиқларнинг мулкдорлар томонидан тўланиши каби шарқона урф-одатлар ҳам барҳам топди.

⁸⁷ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Социально-экономическая литература, 1962. – С.371.

Бюджет даромадларининг асосий қисми солиқ тушумларига таянилаётган бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ бир шароитда юқоридаги ҳолатлар бу борадаги оқашларга сабаб бўлмоқда дейиш ўринли. Бундай шароитда иқтисодий ҳолат ва даромад солиғи ўртасида мослашувни таъминловчи схема бўйича фаолиятни амалга ошириш зарурати туғилади. Мазкур солиқларнинг бюджетдаги ҳиссасини ошириш давлат томонидан танланиши мумкин бўлган иккита бир-бирига қарама-қарши ёндашувнинг бирини танлаш билан боғлиқ. Илгари сурилаётган ёндашувлар солиқ объектлари сони кўпайиши ёки солиқ субъектлари реал даромадлари ўсишига нисбатан кўпроқ солиқ ундиришдан иборат. Мавжуд схемада илмий асосланган солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи ва солиқ объектини инфляция даражасидан келиб чиққан ҳолда индексация қилиш орқали солиқ фақат даромаднинг реал ўсган қисмини қамраб олишига эришиш диққат марказида бўлиши талаб этилади.

Бу борада солиқ манбаини тўғри аниқлаш ҳам назария, ҳам солиқ амалиёти олдидаги долзарб масалалардан биридир.

Жисмоний шахслар даромад солиғи юкини юмшатишда, бизнингча, асосан, солиққа тортилмайдиган миқдорни жорий қилиш ҳамда унинг миқдорини истеъмол саватчасидан келиб чиққан ҳолда белгилаш муҳим аҳамиятга эга.

Солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи миқдори зарурлиги шундан иборатки, бу миқдор инсоннинг энг кам эҳтиёжларини қондиришни назарда тутди. «Солиққа тортилмайдиган энг кам миқдор инсоннинг энг қимматли ҳуқуқи бўлган ҳаёт кечириш ҳуқуқининг молиявий-ҳуқуқий тўлов қобилияти ифодаланишидир».⁸⁸ Солиққа тортилмайдиган энг кам иш ҳақи бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларнинг аксариятида солиқ базаси камайишида муҳим роль ўйновчи қонуний қабул қилинган восита саналади. Бу жаҳон солиқ амалиётида стандарт чегирмалар номини ол-

⁸⁸ Абдураҳмонов О.Қ. Аҳолидан олинадиган даромад солиғи ва уни такомиллаштириш масалалари: Иқт. фан. номз... дисс. — Тошкент, 1999. — Б.89.

ган бўлиб, Европа мамлакатлари ва АҚШда энг кам даражадаги кун кечиришга етадиган даромад миқдorigа тенглаштирилган. Мавжуд ҳолат солиқ аҳолининг ўз соғлиғи ва ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун сарфлашга мўлжалланган даромадидан эмас, балки фақатгина соф даромадидан ундирилиши лозимлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам уни солиқдан озод этиш мақсадга мувофиқ. Солиққа тортилмайдиган даромад миқдори инсоннинг энг қимматли бўлган ҳаёт кечириш ҳуқуқининг молиявий ифодасидир. Унинг миқдори қатъий суммада ёки даромаднинг нечадир фоизи қилиб белгиланиши ўзига хослик саналади. Инсоннинг яшаш ҳуқуқи мавжуд экан, унинг моддий жиҳатдан кафолатланган муайян миқдордаги даромади бўлиши лозим. У ана шу даромадни маълум вақт мобайнида ўзи ва оила аъзоларининг зарурий истеъмол товарлари ҳамда хизматларга бўлган шахсий эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб топади. Солиқлар борасидаги адолат ғояси равнақи ҳам молия фанида солиққа тортилмайдиган энг кам даромаднинг зарурлиги ва унинг реал миқдори қонуний тартибда белгиланишида ўз ифодасини топди.

Аҳоли эҳтиёжлари ҳақида гап бораркан, у чексизликка дахлдорлигини таъкидлаб ўтиш мумкин. Улар икки муҳим таркибий қисм: физиологик ҳамда ижтимоий эҳтиёжлардан иборат. Биз юқорида келтириб ўтган солиққа тортилмайдиган энг кам миқдор республикада мавжуд ижтимоий-иқтисодий ҳолат ва молиявий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда энг зарур физиологик эҳтиёж харажатларини солиқдан озод қилиш мақсадга мувофиқ.

Ўз даврида А.Смит солиқ манбаи масаласига тўхталиб уни қуйидаги турларга бўлган: «Барча инсонлар учун даромад манбаи уларнинг ўз ихтиёрларида бўлган меҳнати ёки капитали, ёки ери ҳисобланади... ва барча солиқлар бевосита ёки билвосита иш ҳақи, фойда ёки рентадан тўланади».⁸⁹ Д.Рикардо эса: «Солиқлар мамлакатдаги мавжуд ер ва меҳнат маҳсулининг ҳукумат ихтиёрига ўтадиган бир қисмини ташкил этиб, пировардида у доимо ёки капитал-

⁸⁹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Социально-экономическая литература, 1962. – С.618.

дан, ёки даромаддан тўланади»⁹⁰, – деб А.Смитнинг солиқ манбалари борасидаги фикрини мантиқий давом эттирган.

Асосий ишлаб чиқариш омили меҳнат ва ишлаб чиқариш воситаларидан иборат деб қаралса, ишлаб чиқариш воситаларининг меҳнатга яроқлилигини таъминлаш, унинг жисмоний ва маънавий эскиришини бартараф этиб бориш мақсадида республика солиқ тизимида қонуний ўрнатилган амортизация ажратмаларидан фойдаланилади. Яъни маълум миқдордаги амортизация ажратмалари солиққа тортилмайди. Бугунги кунда республика солиқ тизимида ялпи меҳнат омили учун (179-моддада белгиланган хусусий тусдаги имтиёзлар бундан мустасно) чегирмалар мавжуд эмас.

Ишчи кучи меҳнатини тадбиркорлик капиталига қиёслаш мумкин. Яъни солиқ сарфланган капиталдан олинган фойда ёки даромадни қамраб олиши керак. Агар солиқ манбаи тадбиркорлик фойдаси ёки даромади эмас, балки капитал бўлса «Ундан солиқ ундириш тадбиркорликни ўлдиришга олиб келади...»⁹¹ Бошқача қилиб айтганда: «Доимо ҳар бир даромадда ишлатилмасдан қоладиган шундай қисм мавжудки, уни ҳимоя қилмаслик давлат бюджети учун солиқ объектдан воз кечиш ва келажакдаги ресурсдан маҳрум бўлиш демакдир...»⁹² Бу, ўз навбатида, ойлик маошлари кам бўлган корхона-ташкilotларда ёлланиб ишловчи ходимлар кўнимсизлигини кучайтирувчи омиллардан биридир.

Ишчи кучи оладиган фойдани – ишчининг ишлаб чиқаришда иштирок этиши билан боғлиқ маълум турдаги (озиқ-овқат, кийим-бош ва зарурий хизматлар) харажатлардан ошган қисми кўринишида ифодалаш мумкин. Бу жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишда ёки солиқ манбаини аниқлашда даромад суммасидан уни ишлаб топиш билан боғлиқ харажатларни чегиришни талаб этади. Буни формула билан қуйидагича ифодалаш мумкин:

⁹⁰ Рикардо Д. Сочинения. Т.1. Начало политэкономии и налогового обложения. Пер. с англ. – М.: Госполитиздат, 1955. – С.129.

⁹¹ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.77.

⁹² Қўрсатилган асар. – С.77.

$$Tif = Y - E$$

бу ерда:

Tif – жисмоний шахслар даромад солиғи миқдори;

Y – даромад суммаси;

E – харажатлар суммаси.

Солиқ кодексига асосланган ҳолда даромад суммасини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$Y = W + Pr + Bi$$

бу ерда:

W – меҳнатга ҳақ тўлаш шаклида олинган даромад;

Pr – жисмоний шахслар мулкӣ даромади;

Bi – тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромад (ҳозирда ундан солиқ қатъий ўрнатилган миқдорда ундирилмоқда).

Даромад миқдоридан чегириладиган харажатлар суммаси (E)ни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$E = Mt + Ij + Sp$$

бу ерда:

Mt – моддий харажатлар суммаси;

Ij – қарамоғидаги боқимандалар учун чегирма суммаси;

Sp – ижтимоий харажатлар суммаси.

Моддий харажатлар физиологик эҳтиёж учун зарурий озиқ-овқат маҳсулотлари сотиб олиш («истеъмол савати») харажатларини ифодаловчи тушунчадир. Ундаги маҳсулотлар сони ва миқдори ҳар бир мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий вазиятдан келиб чиққан ҳолда турлича белгиланиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланган нормативга асосан ундаги товарлар сони 19 тани ташкил этмоқда (17-жадвалга қаранг).

Физиологик эҳтиёжни қондириш учун талаб қилинадиган асосий озиқ-овқат маҳсулотлари⁹³

№	Маҳсулот номи	Норма	
		грамм/кун	кг/йил
1.	Нон (буғдой нони)	170	62
2.	Макарон	11	4
3.	Картошка	138	50
4.	Карам	42	15
5.	Бодринг	34	12
6.	Помидор	34	12
7.	Пиёз	95	35
8.	Олма	121	45
9.	Узум	37	14
10.	Мол гўшти	50	18
11.	Товуқ гўшти	20	7
12.	Балиқ маҳсулотлари	28	10
13.	Сут ва сут маҳсулотлари	669	244
14.	Ҳайвон ёғи	8	3
15.	Тухум (дона)	0,8	287
16.	Ўсимлик ёғи	18	7
17.	Қанд (шакар)	53	19
18.	Чой	2	0,9
19.	Туз	8	3

Даромаддан чегириладиган харажатлар суммасини аниқлашда энг муҳим жиҳат болалар, қариялар, ногиронлар, бир сўз билан айтганда, солиқ субъекти қарамоғидагилар сонини эътиборга олишдир. Бу баъзи давлатларда аҳоли сони ўсишини таъминлашга қаратилган давлат солиқ сиёсатининг муҳим элементи бўлиш билан бирга (масалан, Францияда қарамоғида иккитадан ортиқ вояга етмаган боласи бор ота-она даромади солиқдан озод қилинади) ўзбекларга хос кўп болали оилаларда моддий таъминотнинг яхшиланиши учун хизмат қилиши мумкин. Сўнгги

⁹³ Абдуллаев Ё. Қизиқарли статистика. – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2005. – Б.88.

йилларда мавжуд тадбир МДХ мамлакатлари солиқ тизимида ҳам ўз ифодасини топиб бормоқда. Масалан, Россия Федерацияси солиқ тизимида ҳар бир 18 ёшга тўлмаган бола ва қармоғидаги боқиманда учун солиқ субъекти ҳар ойлик даромадидан 3000 рубль⁹⁴; Белорус Республикаси солиқ тизимида 2 минимал иш ҳақи (размер базовой величины) миқдорида⁹⁵; Қозоғистон Республикаси солиқ тизимида эса бир минимал иш ҳақи (месячный расчетный показатель)⁹⁶ миқдорида солиқ суммасидан чегирма амал қилаётганини келтириш мумкин.

Ижтимоий харажатлар мақбул турмуш даражасини таъминлашга қаратилган ноозиқ-овқат товарлар ва хизматлар мажмуидан иборат. XX асрга келиб аксарият давлатлар солиқ тизимида солиққа тортилмайдиган энг кам даромад миқдори физиологик эҳтиёжлар доирасидан чиқиб, инсон ҳаёт тарзи учун талаб этиладиган товар ва хизматлар мажмуи бўлган ижтимоий эҳтиёжларга кўчганини айтиш мумкин. Австралия ҳуқуқшуноси А.Менгер бу борадаги ўз қарашларини: «Жамиятнинг ҳар бир фуқароси яшаши учун зарур бўлган маҳсулот ва хизматлар истеъмол қилишга ҳақли. Бу талабларни амалга ошириш учун эса ижтимоий соҳада туб ислоҳотлар ўтказишга ҳожат йўқ»⁹⁷, – деб баён этади. Хорижий мамлакатлар солиқ тизимида соғлиқни қайта тиклаш, малака ошириш ва таълим олиш билан боғлиқ харажатлар шулар сирасига киритилган. Масалан, Япония солиқ тизимида солиқ субъекти ялпи даромадига нисбатан куйидаги чегирмалар жорий қилинган:

– тиббий хизмат билан боғлиқ харажатлар учун (солиқ субъектининг ўзи ёки у билан бирга яшайдиган оила аъзолари саломатлиги учун сарфлаган маблағининг 2 млн иенагача бўлган миқдорида) чегирма;

– ногиронларга жорий қилинган (солиқ субъектининг ўзи, турмуш ўртоғи ёки унинг қармоғидаги оила аъзоси ноги-

⁹⁴ <http://www.kodeks.ru/>

⁹⁵ www.nalog.by/legal/taxation/entrepreneurs

⁹⁶ <http://base.zakon.kz/doc/lawyer>

⁹⁷ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.108.

рон бўлса, ҳар бир ногирон учун 270 минг иена (оғир ҳолатда бўлса, 400 минг иена) миқдорида) чегирма;

– қариялар учун (солиқ субъекти 65 ёшдан ошган бўлса ва йиллик даромади 10 млн иенадан ошмаса, 500 минг иена миқдорида) чегирма;

– меҳнат фаолияти билан банд талабалар учун (агар талаба меҳнат фаолияти билан банд бўлса, маълум ҳолларда (масалан, йиллик даромади 650 минг иенадан ошмаса) 270 минг иена миқдорида) чегирма;

– боқувчисини йўқотганлик учун (агар солиқ субъектининг турмуш ўртоғи оламдан ўтган ёки ажрашган бўлса, қариялик учун чегирма қўлланмаган ҳолда 270 минг иена, агар қарамоғида фарзанди бўлса, қўшимча 80 минг иена миқдорда) чегирма;

– оила жуфтлиги учун (агар бирга яшовчи турмуш ўртоғининг даромади 380 минг иенадан ошмаса, 380 минг иена чегирма, агар турмуш ўртоғининг ёши 70 дан ошган бўлса, 480 минг иена чегирма, агар ногирон бўлса, 730 минг иена ва 70 ёшдан ошган бўлса, 830 минг иена) чегирма;

– мол-мулкни суғурталашга йўналтирилган маблағнинг 15 минг иена миқдорида чегирма;

– солиқ субъектининг ўзи ёки яқинларининг ҳаётини суғурталашга йўналтирилган маблағнинг 50 минг иена миқдорида чегирма.

Жисмоний шахслар даромадидан чегириладиган харажатлар сифатида солиққа тортилмайдиган энг кам миқдорни қайта жорий қилиш ва унинг миқдорини босқичма-босқич физиологик ёки «истеъмол савати» харажатлари миқдорида тенглаштириш соҳа олдидаги долзарб масалалардан биридир. Чунки «солиққа тортилмайдиган энг кам миқдор инсоннинг энг қимматли ҳуқуқи бўлган ҳаёт кечириш ҳуқуқининг молиявий-ҳуқуқий тўлов қобилияти ифодасидир».⁹⁸

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда давлат солиқлар юқини камайтириш орқали аҳоли маблағининг истеъмол товарлари сотиб олиш ёки жамғариш учун йўналтирили-

⁹⁸ Абдурахмонов О.Қ. Аҳолидан олинадиган даромад солиғи ва уни тақомиллаштириш масалалари: Иқт. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1999. – Б.89.

шига таъсир кўрсатиши мумкинлигини айтиб ўтмоқчимиз. Аҳолининг қайси фаолият турини танлашига эса унинг ҳаёт даражаси асос бўлади. Ўзбекистон Республикасида аҳолининг асосий қисми учун биринчи ҳолат кўпроқ мос келади, яъни уларнинг аксарияти жамғармасини истеъмол товарлари сотиб олишга йўналтирмақда.

Аҳоли турмуш даражаси юқори ҳисобланувчи ривожланган ва ривожланаётган давлатларда эса, даромаднинг кам қисми истеъмол товарларини сотиб олишга сарфланиши боис, хизматлар сотиб олиш ва жамғаришга мойиллик юқорилиги кузатилади.

Юқорида келтириб ўтилганлардан хулоса шуки, солиққа тортилмайдиган энг кам миқдор солиқ субъектларининг энг кам физиологик эҳтиёжларини қондиришга етадиган маблағга тенг бўлиши мақсадга мувофиқ. Бу борада А.Смит ва Ж.Сисмонди каби классик иқтисодий таълимот вакиллари ҳам аҳолининг яшаш даражасини таъминловчи даромадни солиққа тортишдан озод қилиш ташаббуси билан чиққан.⁹⁹

Даромад солиғи юки ҳақида фикр бораркан, олдинги бобда таъкидлаганимиздек, иш ҳақи фондидан ундириладиган ягона ижтимоий тўлов миқдорини оптималлаштириш лозимлигини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозим.

Бу борада Россия Федерациясида амалга ошириб келинаётган тажриба диққатга сазовордир. Унга кўра, 2005 йилдан ягона ижтимоий солиқ миқдорининг 35,6 фоиздан 26 фоизга пасайтирилишига эришилиб, регрессив шкала жорий қилинган. Яъни йиллик:

- 280 000 рублгача бўлган иш ҳақи фондидан 26 фоиз;
- 280 001 рублдан 600 000 рублгача бўлган миқдордан 72 800 рубль + 280 000 рублдан ошган суммадан 10 фоиз;
- 600 001 рубль ва ундан ортиқ суммадан эса 104 800 рубль + 600 000 рублдан ошган маблағдан 2 фоиз миқдорда ягона ижтимоий солиқ ундирилган.¹⁰⁰

2010 йилдан бошлаб эса ягона ижтимоий солиқ бекор

⁹⁹ Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.77 – 78.

¹⁰⁰ <http://www.audit-it.ru>

қилиниб, ўрнига суғурта тўлови жорий этилган. Суғурта тўловини ундиришда субъектлар икки тоифага (имтиёзли ва имтиёзга эга бўлмаган) ажратилади.

Суғурта тўловини тўлашда имтиёзга эга хўжалик субъектлари 16 та тоифага бўлиниб, шундан Россиянинг халқаро денгиз транспорти рўйхатига кирган кемаларда хизмат кўрсатувчи экипаж аъзоларига ўз меҳнат вазифасини бажарганликлари учун тўланадиган иш ҳақи ва рағбатлантириш суммаларига нисбатан 0 фоизли ставка қўлланилади.

2012 йил ҳолатига имтиёзга эга бўлмаган субъектлар учун суғурта тўлови ставкалари қуйидагича белгиланган (18-жадвалга қаранг).

Суғурта тўлови базасини белгилашда чегаравий миқдордан фойдаланилиб, 2012 йили у ҳар бир ходим учун 512 минг рубль йиллик иш ҳақи фондини ташкил этган.

Худди шундай, Буюк Британия солиқ тизимида ҳам ягона ижтимоий солиқ амал қилиб, ойлик 94 фунт стерлингача бўлган даромаддан 0 фоизли ставкада солиқ ундирилса, қолган даромад миқдорлари учун 11 фоизли ставка белгиланган. Агарда ходим давлат нафақа тизимида иштирок этса, 9,4 фоизли ставка қўлланилади.¹⁰¹

18-жадвал

Россия Федерациясида имтиёзга эга бўлмаган хўжалик субъектлари учун белгиланган суғурта тўлови ставкалари (2012 йил ҳолатига)¹⁰²

Тўлов базаси	Суғурта тўлови ставкаси, жами	шу жумладан:		
		пенсия жамғармасига	ижтимоий суғурта жамғармасига	мажбурий тиббий суғурта жамғармасига
Чегаравий миқдоргача*	30%	22%	2,9%	5,1%
Чегаравий миқдордан юқорисига	10%	10%	0%	0%

¹⁰¹ Тютюрюков Н.Н. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2010. – С.44.

¹⁰² http://www.pfrf.ru/rates_premiums/

Қўшни Қозоғистон Республикаси солиқ амалиётида ҳам ягона ижтимоий солиқ 11 фоизни ташкил этиб, ногиронлар меҳнат қиладиган корхоналар учун унинг миқдори 4,5 фоиз қилиб белгиланган. Адвокатлик, нотариус ва суд ижрочилиги билан шуғулланадиганлардан ташқари хусусий тадбиркорлик субъектлари ўзи учун энг кам ойлик иш ҳақининг 2 баробари ҳамда уларнинг ҳар бир ходими учун энг кам ойлик иш ҳақининг 1 баробари миқдорида ягона ижтимоий солиқ ундирилиши белгиланган.

Мавжуд тадбирнинг аҳамиятли жиҳати корхона томонидан иш ҳақи фондининг шакллантиришга тўсқинлик қилиш эмас, балки уни рағбатлантиришга йўналтирилганидир.

Ягона ижтимоий тўловнинг юқорида санаб ўтилган салбий оқибатларига чек қўйиш мақсадида регрессив ставкаларни жорий қилиш билан бирга бюджетдан ташқари пенсия фондига ажратмаларнинг асосий қисмини 2005 йилдан амал қилаётган жамғариб бориладиган пенсия фондига йўналтириш қўлланилса, ишчи-ходимлар ўз келажагини ўйлаган ҳолда иш берувчидан расмий иш ҳақи талаб этилишига ёки яширин иқтисодий фаолият кўламининг қисқаришига қисман эришиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

ХУЛОСА

Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий аҳамиятга моликдир. У орқали давлат аҳолининг тўлов қобилиятини ошириши ёки қисқартириши, расмий ёки яширин фаолият юритишига таъсир кўрсатиши, даромаднинг жамғармага ёки истеъмолга йўналтирилишига ҳамда солиқларни ўз ихтиёри билан тўлашига ёхуд улардан имкон қадар қочишига таъсир кўрсатиши мумкин.

А.Смит айтганидек: «Солиқлар уларни тўловчилар учун қуллик эмас, балки озодлик белгисидир». Бу давлат томонидан аҳолининг эркин меҳнат қилиши учун зарур шарт-шароит яратиб берилган ҳамда мулкӣ ва шахсий хавфсизлиги таъминланган жамиятда ҳар бир даромад эгаси ушбу хизматлар шукронаси бўлмиш солиқларни ўз ихтиёри билан тўлаб бориши лозимлигини англатади.

Бугунги кунда аҳолидан ундириладиган солиқлар борасида иккита муҳим тадбирни узвий равишда амалга ошириш, яъни солиқ тизимини такомиллаштириш билан бирга солиқ субъектларида солиқ тўлаш маданиятини шакллантириш талаб этилади. Мавжуд тадбирларни алоҳида-алоҳида амалга ошириш орқали ижобий натижага эришиш қийинлигини бугунги кунда жаҳон тажрибаси исботлаб турибди.

Солиқ субъектларида солиқ тўлаш маданиятини шакллантириш бевосита «ўлим ва солиқ тўлашдан» қочиб қутулиб бўлмаслигини амалда исботлаш ҳамда аҳолида солиқ тўлаш ҳисобига давлатдан «мен» эмас, балки «биз» нима оламиз тушунчаларини сингдириш билан боғлиқдир.

Мустақиллик йилларида жисмоний шахслардан ундириладиган солиқлар тизимини шакллантириб, солиқ юки қисқаришига эришиб келинаётганига қарамай, соҳа олдида солиқ юкининг фаолият турлари ва иқтисодиёт соҳалари ўртасидаги тақсимотини қайта кўриб чиқиш; солиққа тортилмайдиган энг кам миқдорни жорий қилиш ва уни босқичма-босқич «истеъмол саватчаси» маҳсулотлари харид қувватига тенглаштириш; аҳолининг бир қатор ижтимоий харажат суммаларини солиқ базасидан чегиришни жорий этиш; мол-мулк ва ер солиқларини такомиллаштириш билан боғлиқ ўз ечимини кутаётган қатор масалалар мавжуд.

Мавжуд масалаларнинг босқичма-босқич ўз ечимини топишига ёки солиқ тизимининг такомиллашувига эришиш аҳолининг меҳнатга бўлган муносабати ўзгариши, солиқ тўловларидан бўйин товлаш ҳолларининг қисқариши, тўлов қобилиятининг ўсиши, солиқ субъектлари сони кўпайиши ва уларнинг солиқ тўлаш манбаи кенгайишига олиб келади деб ҳисоблаймиз. Алишер Навоий айтганидек: «Халқ бой-иса, демак, давлат хазинаси ҳам тўлиб-тошади». Хазинанинг доимий тўлиб бориши ижтимоий таъминот масалалари янада яхшиланиб, макроиқтисодий барқарорлик мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси // Меъёрий ҳужжатлар тўплами. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2003. – Б.344.
2. О прогнозе основных макроэкономических показателей и Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2000 год. Постановление Кабинета Министров Республики от 31.12.1999 г. №544.
3. О прогнозе основных макроэкономических показателей и Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2001 год. Постановление Кабинета Министров Республики от 26.12.2000. №500.
4. О прогнозе основных макроэкономических показателей и Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2002 год. Постановление Кабинета Министров Республики. 2001. №490.
5. О прогнозе основных макроэкономических показателей и параметрах Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2003 год. Постановление Кабинета Министров Республики от 30.12.2002. №455.
6. О параметрах Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2004 год. Постановление Кабинета Министров Республики от 2003. №567.
7. О параметрах Государственного бюджета Республики Узбекистан на 2005 год. Постановление Кабинета Министров Республики от 28.12.2004 г. №610.

Илмий асарлар ва монографиялар

8. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Т.1. – Б.274 – 357.
9. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Т.2. – 380 б.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 380 б.
11. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Т.7. – 410 б.
12. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. Т.8. – 528 б.
13. Аҳмедов Р.Н., Хван Л.Б. Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқлар тўғрисида»-ги Қонунига илмий-амалий шарҳлар. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1996. – 240 б.

14. Буткина М.К., Семенов В.А. Экономика и психология. На перекрестке наук: Учеб. пособие. – М.: Дело и сервис, 1998. – С.132 – 167.

15. «Грязные» деньги – что это такое? Справочник по налоговому законодательству в области «грязных» денег. Пер. с нем. / Под ред. Коттке Клаус. – М.: Дело и сервис, 1998. – С.36 – 69.

16. Дерберг Р.Л. Международное налогообложение. Краткий курс. Пер. с англ. – М.: ЮНИТИ, 1997. – С.375.

17. Абдуллаев Ё. Қизиқарли статистика. – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2005. – 88 б.

18. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Иностранная литература, 1949. – С.89 – 351.

19. Караваева И.В. Налоговые регулирование рыночной экономики: Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – С.215.

20. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2-х т. Пер. с англ. – М.: Республика, 1992. Т.2. – 390 с.

21. Макроэкономические проблемы переходного периода в Узбекистане: Проблемные исследования в экономике. – Тошкент: Мир экономики и права, 1998. – С.203 – 211.

22. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Тошкент: Академия, 2002. – 204 б.

23. Мещерякова О.В. Налоговые системы развитых стран мира (справочник). – М.: Правовая культура, 1995. – С.240.

24. Миялков Н.В. Налоги и налогообложение: Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С.304.

25. Навоий А. Садди Искандарий / Тахрир ҳайъати А.Қаюмов ва бошқ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.371 – 576.

26. Налоги: Учеб. пособие / Под ред. Д.Г.Черника. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С.5 – 214.

27. Налогово-бюджетная политика в странах с экономикой переходного периода / Под ред. Вито Танзи. МВФ. – Вашингтон, 1993. – С.194.

28. Налоги и налоговое право: Учебное пособие / Под ред. А.В.-Брызгалина. – М.: Аналитика-Пресс, 1998. – С.45 – 220.

29. Налоги в механизме хозяйствования / Под ред. Д.Г.Черника. – М.: Наука, 1991. – С.38 – 45.

30. Олимжонов О.О., Маликов Т.С. Замонавий молия-банк атама ва ибораларининг инглизча-русча-ўзбекча эквивалент луғати. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 144 б.

31. Пепеляева С.Г. Основы налогового права: Учебно-методическое пособие. – М: Инвест Фонд, 1995. – С.16 – 76.

32. Переход к рынку / Под ред. Вито Танзи. МВФ. – Вашингтон, 1994. – 455 с.

33. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С.56 – 108.
34. Раззоқов А. ва бошқ. Иқтисодий таълимотлар тарихи. – Тошкент: Молия, 2002. – 205 б.
35. Рикардо Д. Сочинения. Т.1. Начало политэкономии и налогового обложения. Пер. с англ. – М.: Госполитиздат, 1955. – С.129 – 186.
36. Самуэльсон П. Экономика. В 2-х т. – М.: Алгон, 1992. Т.1. – С.38 – 165.
37. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Социально-экономическая литература, 1962. – С.63 – 618.
38. Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С.388 – 429.
39. Сутырин С.Ф., Погорлецкий А.И. Налоги и налоговое планирование в мировой экономике / Под ред. С.Ф.Сутырина. – СПб., 1998. – 577 с.
40. Темур тузуклари / Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳр. остида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – Б.122 – 125.
41. Тютюрюков Н.Н. Налоговые системы зарубежных стран: Европа и США: Учебное пособие. – М.: Дашков и К, 2002. – С.35 – 99.
42. Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике. – М.: ЮНИТИ, 1997. – С.189.
43. Экономика налоговой политики. Пер. с англ. / Под ред. П.Д.Майкла. – М.: Филинъ, 2001. – С.328.
44. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 1998. – С.10 – 105.
45. Яҳёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Фан ва технологиялар маркази, 2003. – Б.144 – 183.
46. Ҳайдаров Н. Молия. 1-қисм. – Тошкент: Академия, 2001. – 70 б.
47. Ўлмасов А. Оила иқтисоди. – Тошкент: Меҳнат, 1998. – 24 б.
48. Lamorlette C., Lamorlette Th. Fiscalite Francaise. – Paris: Economica, 1987. – P.11 – 121.
49. Naudet J. Economie politique. – Paris: Librairie de l'universite, 1993. – P.211 – 245.
50. Mercier J., Plagnet B. Les impots en France. – Paris: Editions Francis Lefebvre, 1994. – P.46 – 141.

Диссертация ва авторефератлар

51. Абдурахмонов О.Қ. Аҳолидан олинадиган даромад солиғи ва уни такомиллаштириш масалалари: Иқт. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1999. – Б.56 – 161.

52. Олимжонов О.О. Развитие финансов агропромышленного комплекса в современных условиях: Дисс... докт. эк. наук. – СПб., 1992. – 264 с.

53. Ҳайдаров Н.Ҳ. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари: Иқт. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2003. – 321 б.

Илмий мақолалар

54. Адизов А. Бозор иқтисодиёти шароитида жисмоний шахслардан олинadиган солиқлар // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 2000. – №8. – Б.40 – 41.

55. Адизов А. Ўзбекистон молия-солиқ сиёсати // «Иқтисодий эркинлаштириш шароитида республика аграр сиёсати» мавзуидаги илмий-амалий конференция маърузалар тўплами. – Тошкент, 2000. – Б.105 – 107.

56. Адизов А. Жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи ва унинг оғирлиги // «Ўзбекистонда амалга оширилган иқтисодий ислохотларга ўн йил: ютуқлар, муаммолар ва истиқболлар» мавзуидаги илмий анжуман материаллари. – Тошкент-Берлин-Бонн, 2001. – Б.168 – 170.

57. Адизов А. Подходный налог и его особенности // Четырнадцатые международные Плехановские чтения: Тезисы докладов. – М., 2001. – С.178 – 179.

58. Адизов А. Жисмоний шахслардан ундириладиган даромад солиғи оғирлиги ва уни белгиловчи омиллар // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 2004. – №1. – Б.12 – 13.

59. Адизов А. Жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишнинг долзарб масалалари // «Япония ривожланиш тажрибаси – Ўзбекистонда қўллаш истиқболлари» мавзуидаги илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2005. – Б.112 – 117.

60. Адизов А. Жисмоний шахслар даромад солиғи ва уни такомиллаштиришнинг долзарб масалалари // «Солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш – принципиал муҳим устувор вазифа» мавзуидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2005. – Б.77 – 80.

61. Адизов А. Аҳоли даромад солиғини ундиришнинг назарий ва амалий масалалари // Ўзбекистон ёш олимлари иқтисодий тадқиқотлар танлови. Танланган мақолалар. – Тошкент, 2005. – Б.17 – 28.

62. Гаджиев Р.Г. О соотношении прямого и косвенного налогообложения // Финансы. 2000. – №3. – С.24 – 25.

63. Горский И., Медведева О. О налоговом бремени населения / *Налоговый вестник*. 1998. – №8. – С.11 – 15.
64. Еще раз о налогах с населения // *Политическое образование*. 1988. – №9. – С.86 – 88.
65. Насретдинходжаев З. и др. Государство и социальные реформы // *Доклад о человеческом развитии*. 1998. – С.51 – 56.
66. Камилова М., Кадирова Ш. Совершенствование налоговой системы Республики Узбекистан в условиях либерализации экономики // *Экономическое обозрение*. 2002. – №7. – С.18 – 22.
67. Кашин В.А. Налоговая система и оздоровление национальной экономики // *Финансы*. 1998. – №8. – С.23.
68. Китаин А. и др. Задачи и пути реформирования системы налогообложения в Узбекистане // *Экономическое обозрение*. 2002. – №7. – С.11 – 17.
69. Маликов Т.С. Солиқ ва имтиёз: диалектик боғлиқлик нимадан иборат? // *Жамият ва бошқарув*. 1997. – №1. – Б.33 – 36.
70. Маликов Т.С. Солиқ ва имтиёзлар диалектикаси (1-мақола) / *Иқтисод ва ҳисобот*. 1997. – №7. – Б.19 – 23.
71. Маликов Т.С. Солиқ ва имтиёзлар диалектикаси (2-мақола) / *Иқтисод ва ҳисобот*. 1997. – №12. – Б.30 – 31.
72. Маликов Т.С. Солиқ тизими: вазиятга бир назар // *Жамият ва бошқарув*. 2000. – №2. – Б.37 – 38.
73. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Солиқнинг тури кўпми? // *Жамият ва бошқарув*. 2001. – №1. – Б.25 – 26.
74. Олимжонов О.О. Иқтисодий мустақиллик ва солиқлар (ёки Ўзбекистонда алоҳида солиқ системасини ишлаш хусусида) // *Ҳаёт ва иқтисод*. 1992. – Б.22 – 24.
75. Олимжонов О.О., Ҳайдаров Ҳ. Молия сиёсати муаммолари (ёки бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати) // *Ҳаёт ва иқтисод*. 1992. – №5. – Б.8 – 10.
76. Собиров Х.Р. Алишер Навоий ва молия масалалари // *Иқтисод ва ҳисобот*. 1992. – №2. – Б.2 – 4.
77. Аббосхўжаев О., Олимжонов О. Мустақил иқтисодиёт одимлари: ўтмиш ва бугун // *Халқ сўзи*. 2001 йил 13 апрель.

**Юридик шахсни ташкил этмасдан тадбиркорлик
фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслардан
олинадиган қатъий солиқнинг базавий ставкалари
(2012 йил учун)**

№	Фаолият тури	Қатъий белгиланган солиқнинг бир ойдаги ставкаси (энг кам иш ҳақиға қаррали миқдорларда)		
		Тошкент шаҳри	Нукус шаҳри ва вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар	бошқа аҳоли пунктлари
1.	Чакана савдо:			
	озиқ-овқат товарлари билан	9,0	6,0	3,0
	деҳқон бозорларида қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари билан*	5,0	4,0	2,0
	ноозиқ-овқат товарлари билан	10,0	6,5	3,0
	газеталар, журналлар ва китоб маҳсулотлари	5,0	3,0	2,0
	озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарлари билан (турғун шаҳобчалардаги аралаш савдо)	10,0	6,5	3,0
2.	Маиший хизматлар, 3-бандда кўрсатилганларидан ташқари	3,5	1,5	0,5
3.	Сартарошлик хизматлари, маникюр, педикюр, косметолог хизматлари ва бошқа шунга ўхшаш хизматлар	4,0	2,0	1,0
4.	Ўз маҳсулотини ишлаб чиқариш ва сотиш, шу жумладан, миллий ширинликлар ва нон-булка маҳсулотларини тайёрлаш ва сотиш.	2,0	1,5	1,0
5.	Бошқа фаолият турлари	2,0	1,5	1,0
6.	Автомобиль транспортида юк ташишға оид хизматлар:			
	3 тоннагача юк кўтариш қувватига эға юк автомобиллари учун		2,0	
	8 тоннагача юк кўтариш қувватига эға юк автомобиллари учун		3,0	
	8 тоннадан ортиқ юк кўтариш қувватига эға юк автомобиллари учун		4,0	

**Қишлоқ жойлардаги ер участкаларидан
фойдаланганлик учун фуқаролардан ундириладиган
ер солиғи
СТАВКАЛАРИ
(2012 йил ҳолатига)**

№	Худудлар номи	0,01 га учун ер солиғи ставкалари, сўмда			
		деҳқон хўжалигини юритишга берилган ерлар учун			жамоа боғдорчилиги ва полизчилигини юритишга берилган ерлар учун
		суғориладиган зона		лалми ерлар	
аҳоли пунктларида	аҳоли пунктларидан ташқарида				
1.	Қорақалпоғистон Республикаси:				
	шимолий	1438,7	721,2	143,9	760,9
	марказий	2304,0	1152,6	233,3	—
	жанубий	2559,5	1279,4	256,9	941,3
2.	Андижон вилояти	2705,0	1351,4	268,3	1048,4
3.	Бухоро вилояти	2556,0	1277,3	237,0	936,6
4.	Жиззах вилояти	2395,6	1198,2	172,2	673,1
5.	Қашқадарё вилояти	2395,6	1198,2	169,9	659,5
6.	Навоний вилояти	2486,6	1242,8	205,3	815,8
7.	Наманган вилояти	2589,7	1295,2	256,9	993,7
8.	Самарқанд вилояти	2731,6	1366,0	316,6	1235,4
9.	Сурхондарё вилояти	2945,0	1473,0	413,8	1608,6
10.	Сирдарё вилояти	2415,4	1208,0	178,7	690,7
11.	Тошкент вилояти	2725,0	1362,7	314,4	1227,4
12.	Фарғона вилояти	2548,3	1274,3	234,8	920,0
13.	Хоразм вилояти	2559,5	1279,4	242,2	941,3

**Шаҳарлар ва қўрғонларда уй-жой қуриш учун берилган
ер участкаларидан фойдаланганлик учун
фуқаролардан ундириладиган ер солиғи
СТАВКАЛАРИ
(2012 йил ҳолатига)**

№	Шаҳар, вилоят	1 м ² ер майдони учун ундириладиган ер солиғи ставкалари, сўмда			
		1-зона	2-зона	3-зона	4-зона
1.	Оқтош	50,5	43,9	37,2	
2.	Олмалиқ	72,1	64,9	57,7	50,5
3.	Ангрен	72,1	64,9	57,7	50,5
4.	Андижон	85,0	80,0	75,0	70,0
5.	Асака	50,5	43,9	37,2	
6.	Оҳангарон	50,5	43,9	37,2	
7.	Бекобод	50,5	43,9	37,2	
8.	Беруний	54,8	47,2	39,5	
9.	Бухоро	70,0	62,5	55,1	47,6
10.	Ғиждувон	48,2	41,3	34,4	
11.	Гулистон	54,8	46,0	37,2	
12.	Денов	54,8	47,2	39,5	
13.	Жиззах	70,0	62,5	55,1	47,6
14.	Питнак	48,2	41,3	34,4	
15.	Зарафшон	48,2	41,3	34,4	
16.	Когон	48,2	41,3	34,4	
17.	Қорасув	50,5	43,9	37,2	
18.	Қарши	70,0	62,5	55,1	47,6
19.	Косонсой	50,5	43,9	37,2	
20.	Каттақўрғон	50,5	43,9	37,2	
21.	Қўқон	70,0	62,5	55,1	47,6
22.	Қува	48,2	41,3	34,4	
23.	Қувасой	48,2	41,3	34,4	
24.	Қўнғирот	50,5	42,5	34,4	
25.	Марғилон	48,2	41,3	34,4	
26.	Навий	70,0	62,5	55,1	47,6
27.	Наманган	85,0	80,0	75,0	70,0
28.	Нукус	70,0	62,5	55,1	47,6
29.	Самарқанд	85,0	80,0	75,0	70,0

№	Шаҳар, вилоят	1 м ² ер майдони учун ундириладиган ер солиғи ставкалари, сўмда			
		1-зона	2-зона	3-зона	4-зона
30.	Сирдарё	48,2	40,2	32,2	
31.	Тахиатош	56,8	48,9	41,0	
32.	Термиз	63,4	54,4	45,5	
33.	Тўрткўл	47,6	39,9	32,2	
34.	Урганч	70,0	62,5	55,1	47,6
35.	Ургут	50,5	43,9	37,2	
36.	Учкудук	48,2	41,3	34,4	
37.	Учқўрғон	50,5	43,9	37,2	
38.	Фарғона	70,0	62,5	55,1	47,6
39.	Ҳаққулбод	50,5	43,9	37,2	
40.	Хонобод	50,5	43,9	37,2	
41.	Хива	48,2	41,3	34,4	
42.	Хўжайли	54,8	47,2	39,5	
43.	Чортоқ	50,5	43,9	37,2	
44.	Чимбой	50,5	42,5	34,4	
45.	Чирчиқ	72,1	64,9	57,7	50,5
46.	Чуст	50,5	43,9	37,2	
47.	Шаҳрисабз	50,4	41,3	34,4	
48.	Шаҳрихон	50,5	43,9	37,2	
49.	Ширин	48,2	40,2	32,2	
50.	Янгибод	50,5	43,9	37,2	
51.	Янгиер	48,2	40,2	32,2	
52.	Янгийўл	50,5	43,9	37,2	
Бошқа кичик шаҳарлар					
1.	Қорақалпоғистон Республикаси				
	шимолий зона	39,5	32,6	25,8	
	марказий зона	45,5	38,3	31,1	
	жанубий зона	46,1	39,1	32,2	
2.	Андижон	50,5	43,9	37,2	
3.	Бухоро	48,2	41,3	34,4	
4.	Жиззах	48,2	41,3	34,4	
5.	Қашқадарё	50,4	41,3	34,4	
6.	Навоий	48,2	41,3	34,4	
7.	Наманган	50,5	43,9	37,2	

№	Шаҳар, вилоят	1 м2 ер майдони учун ундириладиган ер солиғи ставкалари, сўмда			
		1-зона	2-зона	3-зона	4-зона
8.	Самарқанд	50,5	43,9	37,2	
9.	Сурхондарё	54,8	47,2	39,5	
10.	Сирдарё	48,2	40,2	32,2	
11.	Тошкент	50,5	43,9	37,2	
12.	Фарғона	48,2	41,3	34,4	
13.	Хоразм	48,2	41,3	34,4	
Туман марказлари ҳисобланган қўрғонлар ва қишлоқ аҳоли пунктлари					
1.	Қорақалпоғистон Республикаси				
	шимолий зона	32,6	25,8		
	марказий зона	38,3	31,1		
	жанубий зона	39,1	32,2		
2.	Андижон	43,9	37,2		
3.	Бухоро	41,3	34,4		
4.	Жиззах	41,3	34,4		
5.	Қашқадарё	41,3	34,4		
6.	Навоий	41,3	34,4		
7.	Наманган	43,9	37,2		
8.	Самарқанд	43,9	37,2		
9.	Сурхондарё	47,2	39,5		
10.	Сирдарё	40,2	32,2		
11.	Тошкент	43,9	37,2		
12.	Фарғона	41,3	34,4		
13.	Хоразм	41,3	34,4		

Тошкент шаҳрида уй-жой қуриш учун берилган ер
участкаларидан фойдаланганлик учун фуқаролардан
ундириладиган ер солиғи
СТАВКАЛАРИ
(2012 йил ҳолатига)

Зона	1 м ² ер майдони учун ундириладиган ер солиғи ставкалари, сўмда
1.	92,9
2.	117,9
3.	142,9
4.	167,9
5.	192,9
6.	217,9
7.	242,9
8.	267,9
9.	292,9
10.	317,9
11.	342,9
12.	367,9
13.	392,9
14.	417,9

**Ўзбекистон Республикасида энг кам иш ҳақи
миқдорининг 1997 – 2012 йиллардаги
ўзгариш динамикаси**

№	Муддати	Миқдори, сўм
1.	1997 йил 1 январдан	600
2.	1997 йил 1 июлдан	750
3.	1998 йил 1 июлдан	1100
4.	1999 йил 1 январдан	1320
5.	1999 йил 1 августдан	1750
6.	2000 йил 1 августдан	2450
7.	2001 йил 1 августдан	3430
8.	2002 йил 1 апрелдан	3945
9.	2002 йил 1 августдан	4535
10.	2003 йил 1 майдан	5440
11.	2004 йил 1 августдан	6530
12.	2005 йил 1 майдан	7835
13.	2005 йил 1 октябрдан	9400
14.	2006 йил 1 июлдан	10 800
15.	2006 йил 1 ноябрдан	12 420
16.	2007 йил 1 августдан	15 525
17.	2007 йил 16 ноябрдан	18 630
18.	2008 йил 1 апрелдан	20 865
19.	2008 йил 1 сентябрдан	25 040
20.	2008 йил 16 ноябрдан	28 040
21.	2009 йил 1 августдан	33 645
22.	2009 йил 1 декабрдан	37 680
23.	2010 йил 1 августдан	45 215
24.	2010 йил 1 декабрдан	49 735
25.	2011 йил 1 августдан	57 200
26.	2011 йил 1 декабрдан	62 920
27.	2012 йил 1 августдан	72 355
28.	2012 йил 1 декабрдан	79 590

**Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахслар даромад солиғи ставкаларининг
1998 – 2012 йиллардаги ўзгариш Д И Н А М И К А С И**

№	Йиллар	Солиқ солинадиган даромад миқдори	Солиқ ставкаси
1.	1998 йил	энг кам иш ҳақининг 1 баробари (+1)дан 3 баробаригача	15%
		энг кам иш ҳақининг 3 баробари (+1)дан 5 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 3 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 25%
		энг кам иш ҳақининг 5 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 35%
		энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1)дан 15 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 40%
		энг кам иш ҳақининг 15 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 15 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 45%
2.	2000 йил	энг кам иш ҳақининг 1 баробари (+1)дан 3 баробаригача	15%
		энг кам иш ҳақининг 3 баробари (+1)дан 5 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 3 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 25%
		энг кам иш ҳақининг 5 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 36%
		энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 40%
3.	2001 йил	энг кам иш ҳақининг 4 баробаригача	12%
		энг кам иш ҳақининг 4 баробари (+1)дан 8 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 4 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 25%
		энг кам иш ҳақининг 8 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 8 баробаридан олиннадиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 36%

давому

4.	2002 йил	энг кам иш ҳақининг 4 баробаригача	13%
		энг кам иш ҳақининг 4 баробари (+1)дан 8 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 4 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 23%
5.	2003 йил	энг кам иш ҳақининг 8 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 8 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 33%
		энг кам иш ҳақининг 5 баробаригача	13%
6.	2004 йил	энг кам иш ҳақининг 5 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 22%
		энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 32%
7.	2008 йил	энг кам иш ҳақининг 5 баробаригача	13%
		энг кам иш ҳақининг 5 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 21%
8.	2009 йил	энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 30%
		энг кам иш ҳақининг 6 баробаригача	13%
7.	2008 йил	энг кам иш ҳақининг 6 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 6 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 18%
		энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 25%
8.	2009 йил	энг кам иш ҳақининг 6 баробаригача	12%
		энг кам иш ҳақининг 6 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 6 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 17%
8.	2009 йил	энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 22%
		энг кам иш ҳақининг 6 баробаригача	12%

9.	2010 йил	энг кам иш ҳақининг 6 баробаригача	11%
		энг кам иш ҳақининг 6 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 6 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 17%
10.	2011 йил	энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 22%
		энг кам иш ҳақининг 6 баробаригача	10%
11.	2012 йил	энг кам иш ҳақининг 6 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 6 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 16%
		энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 22%
11.	2012 йил	энг кам иш ҳақининг 5 баробаригача	9%
		энг кам иш ҳақининг 5 баробари (+1)дан 10 баробаригача	энг кам иш ҳақининг 5 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 16%
11.	2012 йил	энг кам иш ҳақининг 10 баробари (+1) ва ундан юқорисига	энг кам иш ҳақининг 10 баробаридан олинadиган солиқ суммаси + ундан ошган қисмидан 22%

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-БОБ. ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН УНДИРИЛАДИГАН СОЛИҚЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА МАНБАЛАРИ	5
1.1. Жисмоний шахслардан ундириладиган солиқларнинг иқтисодий мазмуни ва солиқ сиёсати	5
1.2. Солиқ манбалари ва уларни солиққа тортишдаги муаммолар	28
2-БОБ. ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН УНДИРИЛАДИГАН СОЛИҚ ТИЗИМИНИНГ ТАҲЛИЛИ	48
2.1. Солиқ объектлари ва улар солиққа тортилганлик даражасининг республикадаги ҳолати	48
2.2. Солиқ юки ва уни белгиловчи омиллар	70
3-БОБ. ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН УНДИРИЛАДИГАН СОЛИҚ- ЛАР МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ	92
3.1. Объектнинг солиққа тортилганлик даражасини кучайтиришга доир масалалар	92
3.2. Солиқ субъектлари зиммасидаги солиқ юкини мувофиқлаштириш	97
ХУЛОСА	110
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	112
1-илова	117
2-илова	118
3-илова	119
3 ^а -илова	122
4-илова	123
5-илова	124

Илмий нашр

Адизов Акрамжон ЖУМАБОЕВИЧ

**ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН УНДИРИЛАДИГАН
СОЛИҚЛАР ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ
НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ МАСАЛАЛАРИ**

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Мусахҳиҳ: Марҳабо ЖЎРАЕВА

Бадиий муҳаррир: Феруза НАЗАРОВА

Техник муҳаррир: Хуршид ИБРОҲИМОВ

Наشريёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 11.10.2012 й.

Босишга рухсат этилди: 12.12.2012 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 $\frac{1}{32}$.

Agial гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-наشريёт т.: 5,18. Шартли б.т.: 6,72.

Адади: 500 нусха.

Буюртма №88

«AKADEMNASHR» нашриётида нашрга тайёрланди
ва чоп этилди.

100156, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
20^А-мавзе, 42-уй.

Тел.: (+998 71) 217-16-77

e-mail: akademnashr@mail.ru

web-site: www.akademnashr.uz